

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Büdcənin Neft Gəlirlərinə Maliyyə Nəzarətinin Səmərəliliyinin Artırılması
Yolları”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Müəllifin, soyadı, adı və atasının adı

Abbasov Vüqar Yusif oğlu

BAKI – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20** ____ **-ci il**

“Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması yolları”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə
İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit
Qrup: 632

Magistrant
Abbsov Vüqar Yusif oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.ü.f.d., Əbdülhəsənov Tural Tofiq oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.e.n., dos Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.ü.f.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

BAKI – 2020

Elm andı

Mən, Abbasov Vüqar Yusif oğlu and içirəm ki, “Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

BÜDCƏNİN NEFT GƏLİRLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Büdcənin neft gəlirindən rəşional istifadə olunmasından ötrü yeni yanaşma və bu sektorda dövlət maliyyə nəzarətinin idarə olunmasından ötrü önəmli fiskal çərçivə, güclü büdcə idarəçiliyi və idarəçiliyin nəticə əsaslı büdcə təşkilil ilə uzlaşdırılması dövlət xərclərinin əlverişliliyinin təmin edilməsi və neft gəlirinin dəyişkənliyinin nisbətən azaldılmasından ötrü görülmən tədbirlərin hazırda olduqca aktualdır.

İşin məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi ən yeni iqtisadi vəziyyətdə büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin vəzifə və məqsədlərinin, tətbiqinin vacibliyinin öyrənilməsi, bu sahəylə bağlı fərqli nəzəri yanaşmaların ümumiləşdirilməsi, büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarəti sistemində bir çox məsələlərin tədqiq edilməsi və onun effektivliyinin yüksəldilməsi yollarını müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Analitik nəzəri metodlardan, ümumiləşdirmə, iqtisadi-statistik təhlil, müqayisəli təhlil, qrafik tədqiqatlar, reqressiya tənliyinin qurulması, ekonometrik təhlili, dispersiya təhlili, korrelyasiya, E-views programı əsasında hesablamalar təşkil eləyir.

Tədqiqatın informasiya bazası: AR Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, AR Hesablama Palatasının, SOCAR, Dövlət Büdcəsinin icmalları, DSK-nin rəşmi xəbərləri, hesabatları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Araşdırma prosesində qarşılaşdığımız əsas məhdudiyyətlər mövzuya aid statistik göstəricilərin az olması, zəruri məlumatların, yerli nəticələrin tətbiq edilməsinə xas olan informasiya bazasının yetersizliyi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən büdcənin neft gəlirinin çoxaldılmasına təsir edən göstəricilər arasında reqressiya tənliyi qurularaq bu sferada maliyyə nəzarətinin effektivliyi ekonometrik qiymətləndirilmiş və modelin proqnozlaşdırmağa yaralılığı müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın elmi praktik nəticələrindən büdcə maliyyə nəzarəti orqanları və neft gəlirləri arasında münasibətlərin formalaşdırılmasında, maliyyə nəzarəti sisteminin effektivliyinin artırılması və təkmilləşdirilməsi prosesində faydalanmaq olar.

Açar sözlər: *büdcə, neft, nəzarət.*

WAYS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF FINANCIAL CONTROL OF BUDGET OIL REVENUES

SUMMARY

The actuality of the subject: A new approach to the rational use of oil revenues and the necessary fiscal framework for the management of public financial control in this area, strong budget management and its adaptation to results-based budgeting. is relevant.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is to study the need, goals and objectives of financial control of budget revenues in the new economic environment, to systematize various theoretical approaches in this area, to study existing problems in the system of financial control of budget revenues and identify ways to increase its effectiveness.

Used research methods: analytical theoretical methods, generalization, economic-statistical analysis, comparative analysis, graphical research, construction of regression equations, econometric analysis, variance analysis, correlation, calculations based on E-views program.

The information base of the research: Reviews of the Ministry of Finance, Ministry of Taxes, Chamber of Accounts of the Republic of Azerbaijan, State Oil Company of Azerbaijan, State Budget, official news, reports of the State Statistics Committee.

Restrictions of research: The main limitations we encounter in the research process are the lack of statistical data on the topic, the lack of necessary information, the lack of a database specific to the application of local results, and so on.

The novelty and practical results of investigation: According to the Eviews application software package, a regression equation was established between the indicators influencing the increase of budget oil revenues.

Scientific-practical significance of results: Areas where the results can be used: The scientific and practical results of the research can be used in the formation of relations between budget oil revenues and financial control bodies, in the process of increasing and improving the effectiveness of the financial control system.

Keywords: *budget, oil, control.*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ADMNX	Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti
AMB	Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank
AR	Azərbaycan Respublikası
ARDNF	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ARHP	Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası
DMN	Dövlət Maliyyə Nəzarəti
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
Məs.	Məsələn
MM	Milli Məclis
MMX	Maliyyə Monitorinqi Xidməti
MN	Maliyyə Nəzarəti
NF	Neft Fondu
SOCAR	Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN NEFT GƏLİRLƏRİNİN İQTISADI MAHIYYƏTI VƏ BÜDCƏ-MALIYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRI-METODOLOJI ƏSASLARI.....	12
1.1	Büdcə vəsaitlərinə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri	12
1.2	Neftin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında təsiri mexanizması..	18
1.3	Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsi vasitəsi ilə istifadə olunması....	22
II FƏSİL.	BÜDCƏNİN NEFT GƏLİRLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	27
2.1	Büdcənin neft gəlirlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili.....	27
2.2	Neft fondu və onun büdcə transfertlərində yerinin təhlili.....	32
2.3	Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	49
III FƏSİL.	BÜDCƏNİN NEFT GƏLİRLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ ƏSAS PRESPEKTİVLİYİ.....	58
3.1	Büdcə gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin mövcud problemləri və onların aradan qaldırılmasının yolları.....	58
3.2	Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin yüksəldilməsi şəraitində fiskal koordinasiyanın gücləndirilməsi.....	63
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	71
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	75
	Cədvəllərin siyahısı.....	78
	Qrafiklərin siyahısı.....	78
	Sxemlərin siyahısı.....	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bütçənin neft gəlirlərindən rəşional istifadə edilməsi məqsədilə yeni yanaşma və bu sektorda dövlət maliyyə nəzarətinin təşkil olunması üçün mühüm fiskal çərçivə, ciddi şəkildə bütçə idarəedilməsi və idarəçiliyin nəticə əsaslı bütçə təşkilil ilə uzlaşdırılması dövlət xərclərinin əlverişliliyinin təmin edilməsi və neft gəlirlərinin dəyişkənliklərinin nisbətən azaldılmasından ötrü həyata keçirilən tədbirlərin hazırda olduqca aktualdır. AR iqtisadiyyat sahəsində gedən proseslər ölkə daxilində neft hasilatı və dünya bazarında neftin dəyərində olan dəyişkənliklə əlaqədar olmuş və belə dəyişkənliklərin ÜDM-a təsiri ardıcıl stimulanverici mexanizmlər kimi həyata keçmişdir. Neftin qiymətindəki yeniliklər ARDNF-nun dövlət bütçəsinə transfertlərinə təsir etmişdir. Sözsüz ki, ARDNF- in dövlət bütçəsinə transfertinin miqdarındakı yeniliklər dövlət xərclərində də özünü göstərmişdir. İqtisadiyyat sahəsində dövlət xərclərinin xüsusi payını əsas götürərək, xərclərdəki yeniliklərin ÜDM-dəki yeniliklərlə üst-üstə düşdüyünü müşahidə etmək mümkündür. Sözügedən nəticə-səbəb əlaqəsi və keçən illər boyunca neft dəyərlərindəki volatillik səbəbindən ölkəmizdə ÜDM artımı müxtəlif olmuşdur. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, neft gəlirlərlərinin ÜDM-də çəkisinin artıb azalmasına baxmayaraq müsbət hal kimi qeyri-neft sektorunun ÜDM-də hissəsi axır zamanlarda artan trendlə izlənmişdir. AR iqtisadiyyatının təbii resurslardan və əsasən də neftdən asılılığının qısamüddətli və uzunzamanlı perspektivdə azaldılması vacib məsələdir.

Uzunmüddətli dövrdə neftin qiymətindən fiskal asılılıq, bu sektora xüsusi ciddi şəkildə yanaşmanı tələb edir. AR-nın təbii ehtiyatlarının tükənən olması dayanıqlı iqtisadi tərəqqi modelini qəbullanmaq üçün xüsusi yanaşmalar seçilməsinə böyük diqqət ayırır. Dünyəvi makroiqtisadi cəhətlər və onların üstdə nəticələrinə uyğun olaraq proqnozlaşdırıla bilməyən xarici şoklardan sonra yaranan potensial çətinliklərin əngəllənməsi, sonrakı nəsillər üçün xüsusi ehtiyatın yığılması və inteqrasiya olunan fiskal idarəetmə prinsiplərinin təsiri ölkə üçün mühüm rol oynayır. Bunun üçün baxılmalı olan 4 vacib element qeyd olunan

istiqamətlər üzrə yeni fiskal tənzimləmənin qəbulunu zəruri etmişdir:

- neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə köçürülməsi,
- xərc və investisiya intizamı üçün mexanizmin yaradılması,
- ortamüddətli xərclər çərçivəsinin gücləndirilməsi,
- nəticəəsaslı büdcə mexanizminin icrasının nəzərə alınması.

Fiskal sektorda həyata keçirilən islahatların ardı kimi icmal büdcə xərclərinin ən yüksək həddinin müəyyən edilməsi, xərclənən neft gəlirlərinin ən yüksək həddinin təyin edilməsi kimi məsələlər ilə əlaqədar dövlət başçımızın 2018-ci il 411 nömrəli sərəncamı ilə “Büdcə qaydasına müvafiq icmal büdcə xərcinin maksimum həddinin hesablanması Qaydası” təsdiq olunmuşdur. Qeyd olunan qaydanın tətbiqi sonrakı illərdə nəticə əsaslı büdcənin hazırlanmasına şərait yaratmışdır və neft gəlirlərindən müəyyən çərçivədə istifadəni zəruri etmişdir. Belə ki, qeyd edilənlərin hamısı “Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması yolları” mövzusunda tədqiqat işinin aktuallığını, elmi araşdırılmasının vacibliyini sübut edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin məzmunu, növləri, formaları dövlətin iqtisadiyyatında rolu, problemləri, tərəqqi istiqamətləri, həmçinin bəzi fərqli məsələlər uzun illər xarici və yerli müəlliflərin araşdırma obyektini kimi onların əsərlərində geniş şəkildə aydınlıq gətirilmişdir. Xarici müəlliflərdən B.Makarova L. B., Yakunin L. A., Mevnuk M.B, Pfntelev AS, Zvezdin A.S Reading P., Usatov D. N. Chernick D.G., Yuttina T.F. ; V. Nevezhin P., Biluha, M.T, Bjerkholt O., Strom S. David H., Kristian U., Helge R., Medas, P., D. Zakharova, Segura, A, Tong W.P., Vanden B., Tonvan der P., Frederick V., yerli müəlliflərdən isə Məhərrəmov Ş.B., Bədəlov R.Ş., Qurbanov M.Ə Əhmədov İ.N, İbadoğlu, Q.A, Əkbərova S. D. Gülməmmədov V.İ; Məmmədov R.A Zeynalov V. N; Bağirov D.A., Hacıyev S. H. və başqalarının misal çəkmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi yeni iqtisadi vəziyyətdə büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin tətbiqinin vacibliyinin, vəzifə və məqsədlərinin öyrənilməsi, bu sektor ilə əlaqədar fərqli nəzəri baxımdan yanaşmaların ümumiləşdirilməsi, büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarəti sxemində mövcud problemlərin öyrənilməsi və onun effektivliyinin yüksəldilməsi üsullarını müəyyən etməkdir. Bununla bağlı olaraq magistr dissertasiyasının tədqiqi qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- Dövlət büdcəsi gəlirinin iqtisadi mahiyyətinin tədqiq olunması;
- Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin iqtisadi metodları, alətləri və mexanizmlərinin araşdırılması
- Neft gəlirlərinin mövcud vəziyyətinin təhlil olunması
- NF və büdcə transfertlərində yerinin təhlil edilməsi
- Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi
- Neft gəlirinin dəyişkən hərəkəti və büdcənin gəlirinin çoxalmasının iqtisadi nəticələrinin araşdırılması
- Büdcə-maliyyə nəzarətinin inkişaf etdirilməsi və bu sektorda müasir texnologiyaların tətbiq edilməsinin mühüm istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini büdcənin neft gəliri, predmetini isə bu sahədə mövcud MN-nin inkişaf etdirilməsi prosesi təkil edir.

Tədqiqat metodları. Materialların nəzəri hissəsinin qiymətləndirilməsi zamanı müqayisəli təhlil, qrafik qruplaşdırma, analitik nəzəri metodlardan, ümumiləşdirmə, praktiki hissəsinin qiymətləndirilməsini isə iqtisadi-statistik təhlil, müqayisəli təhlil, qrafik tədqiqatlar, reqressiya tənliyinin qurulması, ekonometrik təhlili, dispersiya təhlili, korrelyasiya, E-views programı əsasında hesablamalar təşkil eləyir.

Tədqiqatın məlumat bazası. Bu baza ölkəmizin müvafiq qanunları, dövlət başçımızın sərəncamları və fərmanları, NK-nin qərarları və bəzi fərqli aktlar, eyni zamanda AR Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, AR Hesablama

Palatasının, SOCAR-ın, Dövlət Büdcəsinin icmalları, DSK-nin rəsmi xəbərləri, hesabatlarından və s. təşkil edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Araşdırma prosesində qarşılaşdığımız əsas məhdudiyyətlər mövzuya aid statistik göstəricilərin az olması, zəruri məlumatların, yerli nəticələrin tətbiq edilməsinə xas olan informasiya bazasının yetərsizliyi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən büdcənin neft gəlirinin çoxaldılmasına təsir edən göstəricilər arasında reqresiya tənliyi qurularaq bu sferada maliyyə nəzarətinin effektivliyi ekonometrik qiymətləndirilmiş və modelin proqnozlaşdırmaya yaralılığı müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Tədqiqatın elmi praktik nəticələrindən büdcə maliyyə nəzarəti orqanları və neft gəlirləri arasında münasibətlərin formalaşdırılmasında, maliyyə nəzarəti sisteminin effektivliyinin artırılması və təkmilləşdirilməsi prosesində faydalanmaq olar.

I FƏSİL. Dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin iqtisadi mahiyyəti və büdcə-maliyyə nəzarətinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Büdcə vəsaitlərinə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri

Müasir vəziyyətdə maliyyə nəzarətinin strukturunda əsas tərkib parçalarından biri də elə büdcə nəzarətidir. O, dövlət idarəedilməsinin önəmli funksiyalarından biri və bütün dövlətlərinin iqtisadi sisteminin optimal fəaliyyət göstərməsinin mühim şərtidir.

İndiki dövrdə bütün bölmələrdə olduğu kimi iqtisadi bölmədə də əsaslı tədbirlərin, dəyişimlərin aparıldığı bir zamanda büdcə nəzarətinin faydalı təşkilinə, onun müasir gerçəklərə uyğun təkmilləşdirilməsinə böyük tələb duyulur.

Müasir vəziyyətdə büdcə nəzarəti büdcə prosedurunun bütün pillələrində qanunçuluğa əməl edilməsiylə ilə birgə, büdcə vəsaitlərinin yaradılmasına, həmçinin də bələdiyyə və dövlət yerlərinin bu vəsaitlərdən məqsədli yararlanmasına istiqamətlənir.

Dövlətin MN-nin tipi kimi büdcə nəzarətinə də eyni istəklər, misiyalar, funksiyalar və eyni çətinliklər – nəzarət fəaliyyətinin vahid konsepsiyasının yaradılmaması, büdcə vəsaitlərindən yararlanmanın əlverişliliyinin qiymətləndirilməsinin vahid ölçülərinin müəyyənləşməməsi kimi məsələlər xasdır.

Büdcə nəzarətinin əsas işi maliyyə qanunvericiliyinə, maliyyə intizamına əməl olunması, büdcə vəsaitlərinin təyinatsız tətbiqinə yol verilməməsi üsulu ilə dövlətin maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətlə gerçəkləşməsinə kömək etməkdir.

Büdcə nəzarəti səmərəli maliyyə-büdcə siyasətinin qurulmasına və gerçəkləşməsinə imkan yaradır, dövlət büdcəsinə mədaxil edilənlərin maksimum çoxalmasına səbəb olur və iqtisadiyyatın təkmilləşməsinə təkan verir.

Büdcə nəzarətinin obyektivi bütün büdcə mərhələlərində maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması və tətbiq edilməsi vaxtı yaranan bölüşdürücü prosedurlar, əslində büdcə prosedurlarıdır.

Büdcə nəzarətinin predmetləri isə hər cür reytingli büdcələrin xərci və gəliri, vergi ödəmələri, büdcə ssudası və subsidiyasıdır.

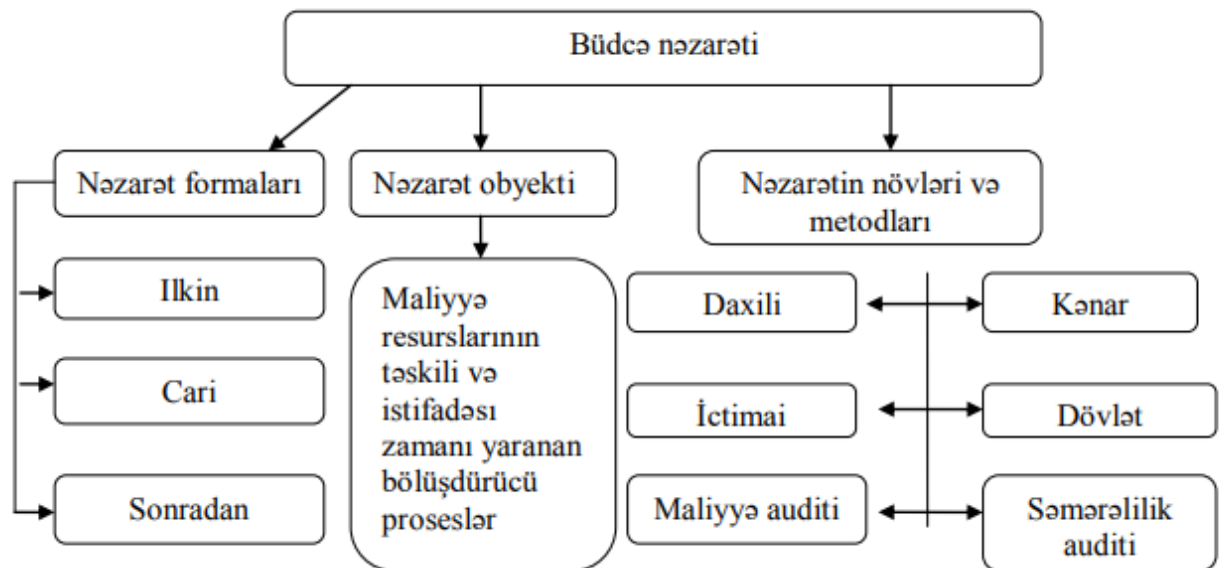
Dövlətin iqtisadi-hüquqi məşğuliyyətinin bir tipi kimi büdcə nəzarəti bir çox prinsiplərə əsaslanır.

Bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində büdcələr arasında əlaqələrin qəlizləşdiyi, vergilərin büdcənin qazanc hissəsinin qurulmasındakı rolunun çoxaldığı bir vəziyyətdə büdcə nəzarətinin vacibliyi dəfələrlə artır.

Büdcə nəzarəti mürəkkəb, universal bir kateqoriyadır. Bir istiqamətdən o, dövlət idarə olunmasının bir funksiyası, başqa istiqamətdən isə özünəməxsus modullar, formalar və gerçəkləşdirmə formalarına sahib idarəetmə fəaliyyəti kimi ifadə edilir.

Müasir vəziyyətdə büdcə nəzarətinin təşkil olunması və gerçəkləşdirilməsində qanunverici dövlət orqanları vacib yer tuturlar. Dünyanın çox ölkələrinin qanunvericilik orqanları büdcə nəzarətini bilavasitə yox, mövcudluğu konstitusiyaya ilə təsbit edilən xüsusi yaranmış MN orqanları üsulu ilə gerçəkləşdirirlər.

Sxem 1. Büdcə nəzarəti

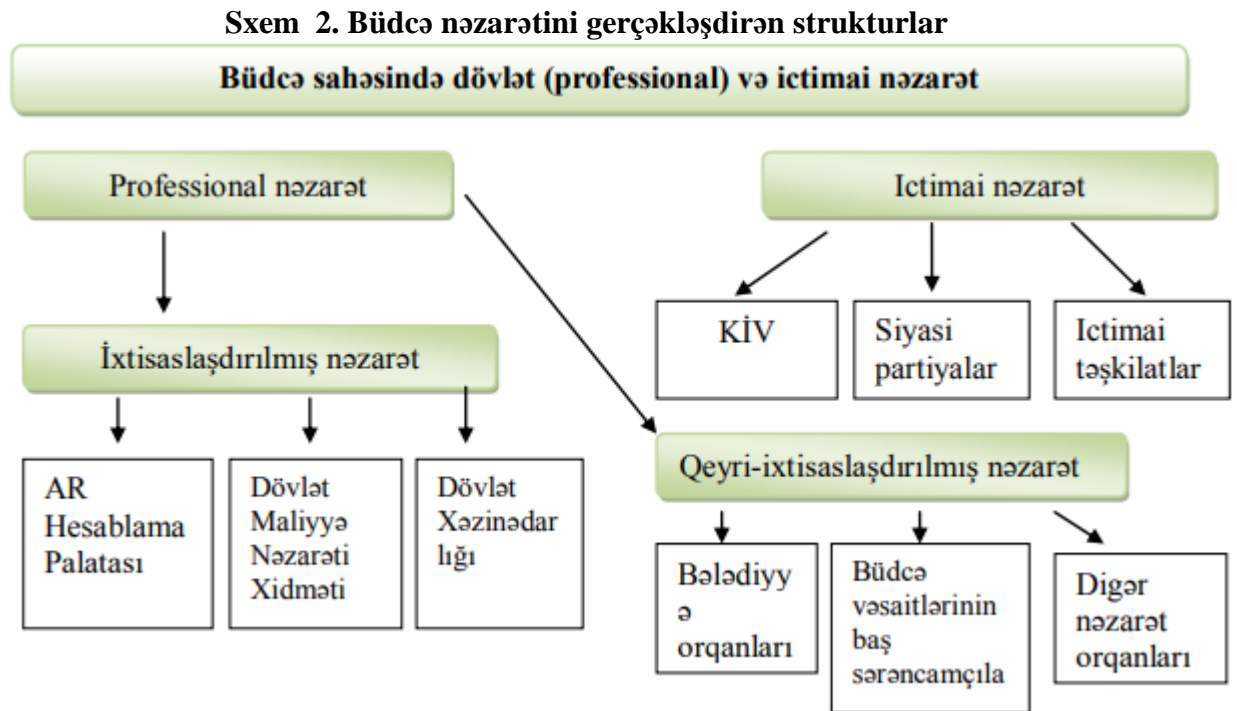

Mənbə: Musayev S. İ. 2017: s.51.

Azərbaycanda bu cür bir konstitusion orqan AR-nın HP-dır və o, büdcə bölməsində nəzarəti gerçəkləşdirmək niyyətiylə qurulmuşdur.

AR Hesablama Palatası nümayəndəli hakimiyyət orqanı istiqamətindən yaradılmış, ona hesabat təqdim edən və hər zaman fəaliyyətdə olan dövlət MN orqanıdır.

Bu ali nəzarət qurumunun əsas məqsədlərinə dövlət büdcəsinin və büdcədənəkar fondların büdcələrinin qazanc və xərc maddəsinin tətbiqinə nəzarətin təşkil olunması və gerçəkləşdirilməsi, dövlət əmlakından yararlanmanın və dövlət vəsaitlərinin sərfetmələrinin istəyəuyğunluğunun və əlverişliliyinin müəyyən olunması, büdcənin tətbiqi ilə bağlı nümayəndəli hakimiyyət orqanına tez-tez informasiyanın təqdim olunması, müəyyən olunmuş büdcə nəticələrindən kənarlaşmaların təhlil olunması və onların ləğv edilməsinə istiqamətlənmiş təkliflərin hazırlanması, qanun proqramlarının maliyyə ekspertizasının yerinə yetirilməsi və s. daxil edilir. AR Hesablama Palatası nəzarət-təftis, məlumat və başqa məşğuliyyətləri reallaşdırmaqla büdcədənəkar fondların və dövlət büdcələrinin tətbiqinə vahid nəzarət sistemini həyata keçirir.

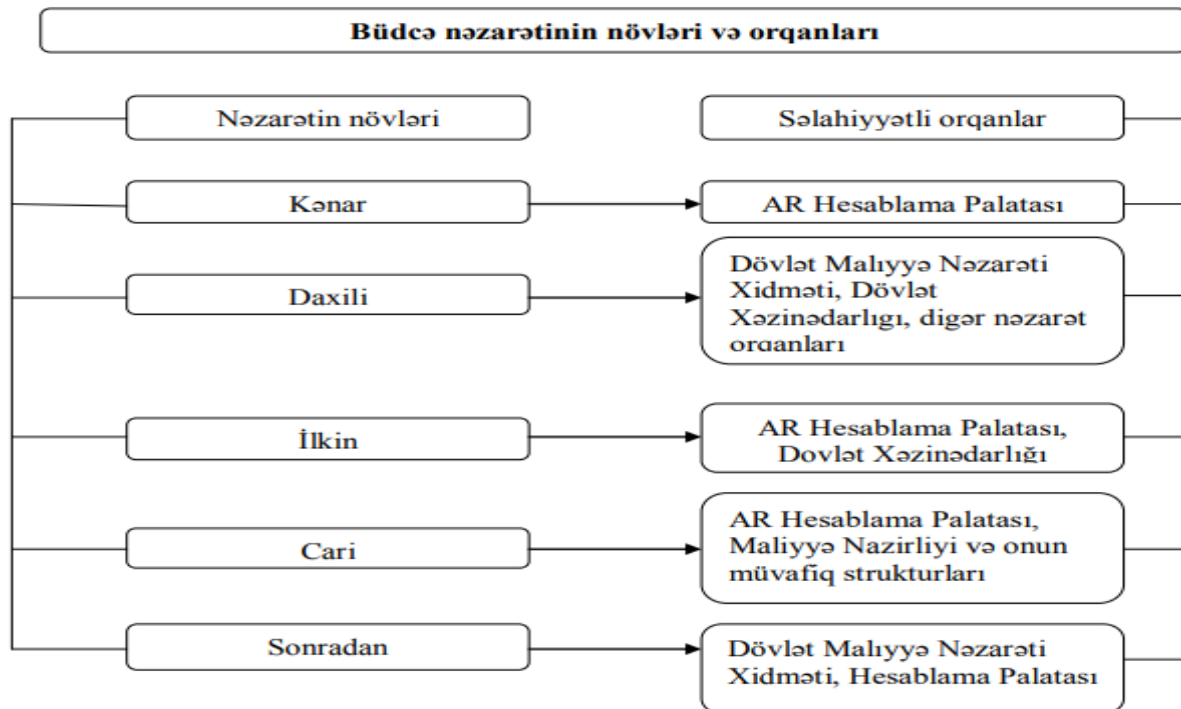

Mənbə: Musayev S. İ. 2017: s.72.

Hesablama Palatasının nəzarət səlahiyyətləri dövlətin bütün dövlət orqanlarına və müəssisələrinə, büdcədənəkar fondlara, həmçinin də bələdiyyə

orqanlarına, mülkiyyət növündən asılı olmadan dövlət büdcəsindən vəsait əldə edən bütün obyektlərə, təşkilatlara, banklara, sığorta qurumlarına və başqa maliyyə-kredit orqanlarına daxil olunur.

Sxem 3. Büdcə nəzarətinin növləri və orqanları

Mənbə: Musayev S. İ. 2017: s.96.

Müasir vəziyyətdə dövlət büdcəsinə nəzarətin ölkənin MN və onun uyğun strukturları, VN, DGK və başqa orqanlar da rəhbər rol oynayirlar.

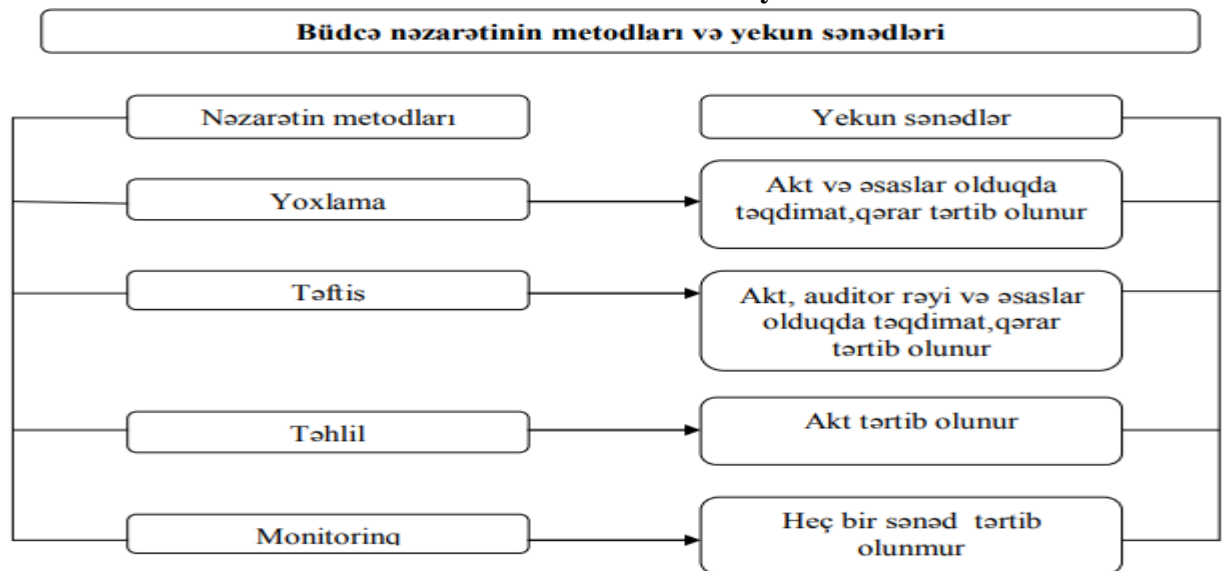
Qeyd edək ki, bu orqanların hamısı öz səlahiyyətləri içərisində nəzarəti gerçəkləşdirirlər.

Maliyyə orqanları büdcə proyektlərinin hazırlanması və tətbiqinə, dövlət büdcəsindən təqdim edilən vəsaitlərin məqsədəuyğun yararlanılmasına sistemik nəzarət edir, Xarici AR HP Büdcə nəzarətinin formaları və orqanları Nəzarətin tipləri Səlahiyyətli qurumlar DMNX, Dövlət Xəzinədarlığı, başqa nəzarət orqanları İlkin ölkəmizin Hesablama Palatası, hazırki AR Hesablama Palatası, MN, Dövlət Xəzinədarlığı və onun uyğun strukturları daha sonra DMNX maliyyə-büdcə intizamına riayət edilməsini monitorinq edir və başqa nəzarət fəaliyyətlərini yerinə yetirirlər.

Azərbaycanın MN çərçivəsində operativ maliyyə nəzarətini DMNX və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi yerinə yetirirlər. İkisi də ölkə rəhbərinin “AR Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri barəsində” 2009-cu il 9 fevralda verilən 48 nömrəli sərəncamına əsasən ərsəyə gətirilmişdir. (<http://maliyye.gov.az/static/44/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencamlari-ve-fermanlari> 2019).

DMNX büdcədən ayrılan vəsaitlərin məqsədi üzrə optimal xərclənməsi üçün dövlət maliyyə nəzarətini gerçəkləşdirən əsas icra hakimiyyəti idarəsidir. (<http://www.maliyye.gov.az/> 2019). Barəsində danışdığımız bu təşkilat dövlət büdcəsinin pul vəsaitinin və büdcədən kənar dövlət fonduna məxsus vəsaitlərin, eyni vaxtda dövlət büdcəsindən təqdim edilən subvensiyaların, büdcələr arasındakı subsidiyaların, büdcə kreditlərinin tətbiqinə nəzarəti reallaşdırır. Azərbaycanın MN-nin bu struktur sahəsi bununla yanaşı ölkə daxilində dövlət maliyyə nəzarətinin gerçəkləşməsi işinə metodiki başçılıq edir, bu bölmədəki pozuntuları və mənfi halları yaradan amillərin aradan götürülməsi məqsədilə intensiv islahatlar görür.

Sxem 4. Büdcə nəzarətinin metodları və yekun sənədləri

Mənbə: Musayev S. İ. 2017: s.102

Qeyd edilən Xidmət maliyyə nəzarətini monitoring və təftiş aparmaq üsuluyla reallaşdırılır. Keçirilən monitoringlərdə çox zaman aşağıdakı məsələlərə spesifik diqqət edilir:

1. büdcə resurslarının təyinatlı və faydalı formada xərclənməsinə,
2. xərc smetası və ştat tablolarının düzgün şəkildə tərtib olunması və tətbiq olunması halına,
3. ştat vahidlərinin meydana gələn normativ-hüquqi aktlara uyğunluğuna,
4. əmək haqqı fondunun tətbiqinə, məhsulların satın alınmasının normativ-hüquqi protokolların tələblərinə uyğun gəlməsinə,
5. debitor və kreditor borcunun mövcudolma reallığının dəqiqləşdirilməsinə,
6. maddi qiymətlilərin uçotdan tədric edilməsi qaydalarına riayət olunmasına və s (<http://www.e-qanun.az/framework/16199> 2019).

Vurğulamaq lazımdır ki, son zamanlarda büdcə sektorundakı nəzarəti reallaşdıran orqanların keçirdikləri monitorinqlərdə xərclər smetasında diqqətdə saxlanılmayan və funksional fəaliyyətə daxil olunmayan tərəflərə vəsaitin istiqamətləndirilməsi, iş və xidmətlərin alınması vaxtı mövcud qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməməsi, malların, fəaliyyətlərin, xidmətlərin qiymətinin əsassız olaraq çoxaldılması, əməyin qarşılınması sahəsində tarif və ixtisas səviyyələrinin, həmçinin əlavələrin doğru hesablanmaması, dövlət qulluğu sektorunda yaranmış normativhuquqi aktların tələblərinə riayət olunmaması ilə əlaqədar səhvlər çoxsaylıdır.

1.2 Neftin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında təsiri mexanizması

Büdcənin neft gəlirinin iqtisadiyyatın başqa sektorlarının tərəqqisinə istiqamətləndirilməsi, ölkə əhalisinin rahatlıq səviyyəsinin artırılmasında istifadəsi, iqtisadiyyatın gəlir mənbəyinə dönməsi kimi mövzular bu resurslardan əlverişli faydada istifadə dərəcəsini təyin edən faktorlardır. Əlbəttə ki, burada xarici təsirlərin olması vacibdir. Xarici təsirlərə başqa güclü dövlətlərin təsiri, geosiyasi vəziyyət və neft sahəsi üzrə əməkdaşlıq üçün yaradılan ticarət qarşılıqlı

əlaqələrində siyasi faktorların rolu, başqa neftlə zəngin ölkələr ilə rəqabət və xarici faktorları aid eləmək olar. Sadalanan xarici və daxili amilin göstərdiyi təsir ilə neft dövlətləri öz iqtisadi və siyasi şəraitlərinə əsasən neft strategiyaları təyin etmiş və nəticədə iqtisadi siyasətlərini yürütmüşlər. Bu nöqtəyi-yanaşmadan neft gəlirlərinin idarə olunması və bu gəlirlərdən əlverişli şəkildə istifadənin ayrı-ayrı dövlətlər üzrə gözdən keçirilməsinin araşdırma işi üçün faydası çoxdur. Beynəlxalq təcrübəni yoxlamaqla neft gəlirindən istifadə edilməsinin faydasının artırılması üçün bu sektorda xüsusi təcrübəyə sahib olan ölkələrin istifadə etdikləri müasir üsulların tətbiqi imkanlarını təyin etmək olar. (Bjerkholt O.,Strom S. 2015)

Vəsaitlərdən asılılıq və iri neft gəliri dövlətlərin hamısının tərəqqi prosesini stimullaşdırmır. Keçmiş dövrlərin təcrübəsindən bəlli olur ki, vəsaitlərlə zəngin dövlətlərin iqtisadi tərəqqisi, heç bir resursa sahib olmayan dövlətlərindən çox geri qalır. 20-ci əsrin ortalarında iqtisadiyyatı tədqiq edən alimlər belə düşünürdülər ki, ehtiyatların olması dövlətdən ötrü əlavə güzəşt və üstünlük mənasını ifadə edir. Ancaq, 1950-ci illərdən sonra əksər dövlətlərin başına gələn acı resurs praktikaları bu fikri inkar etdi və ehtiyatların yaratdığı problemlər öyrənilməyə başlandı və vurğulamaq lazımdır ki, bu baxımdan yararlı bir neçə nümunə də mövcuddur. (David H., Kristian U. 2013) Dünya təcrübəsində neftlə zəngin ölkələrin bu resurslardan qazanılan gəlirləri istifadə eləmək istiqamətində bir-birindən fərqli bir neçə model mövcuddur: Məsələn, Norveç və Nigeriya Modelleri. Neft gəlirlərindən əlverişli istifadə nöqtəyi-nəzərindən Nigeriya Modeli uğurlu olmayan bir model hesab edilir. Nigeriya və bu qrupa məxsus digər bir çox ölkələrdə neft gəlirləri daha çox siyasi iqtidarın marağı yönündə və əlverişsiz istifadə olunaraq, iqtisadiyyatın ümumi şəkildə tərəqqisi ilə nəticələnmir. Norveç modeliysə bunun tam əksinə gözəl bir model kimi dəyərləndirilir. Norveç və bu qrupdan olan dövlətlər neft gəlirlərindən əlverişli istifadə etmə yoluyla dövlətin İEÖ arasındakı yerini almasına təkan vermişdir.

Neft hasilatçıları dövlətin öz neft gəliri üzərində gerçəkləşdirdiyi siyasət bu dövlətin gəlirlərin idarə edilməsindəki modelini yaradır. Bütün dövlətlər öz siyasi

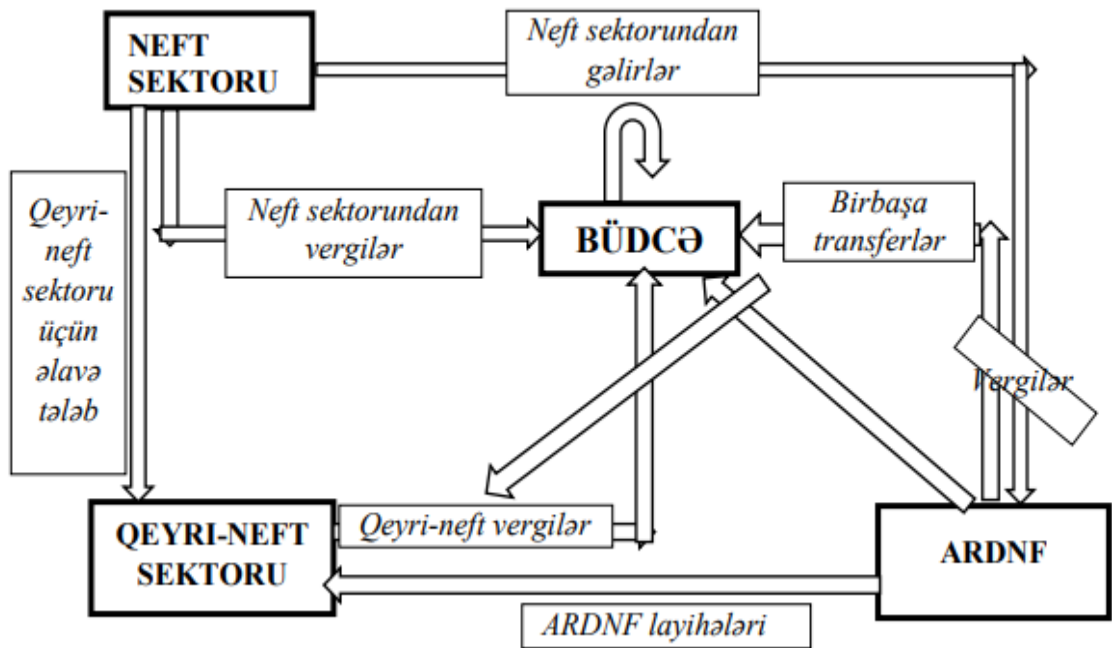
və iqtisadi sahələrinə görə bu gəlirlərdən faydalanır yaxud növbəti nəsillər üçün müəyyən qədər saxlayır.

Nəticədə neft ilə zəngin bütün dünya dövlətlərinin təcrübəsindən məlumdur ki, neft gəlirinin insan kapitalının tərəqqisinə, təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilməsi də iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsindən ötrü lazımdır. Bundan başqa, uğurlu neft strategiyalarına sahib ölkələrdə sosial xərclərin büdcə xərclərində payı çox olur. Neft gəliriylə iqtisadi tərəqqi əldə etmək iqtisadiyyatın tərəqqisinin təmin olunması, əhəlinin rifah vəziyyətinin yaxşı vəziyyətə gətirilməsi və neft resurslarının növbəti nəsillər üçün saxlanılması zamanı mümkün olur. Bu səbəbdən də neft gəlirindən faydalanmaqda müvəffəqiyyət qazanan ölkələrin təcrübəsi sayəsində yerli iqtisadi sistemə əsasən neft gəlirlərinin istifadəsinin əlverişliliyini çoxaltmaq və neft gəlirinin volatilliyinin neqativ təsirlərini zəiflətmək olar.

İndiyə dövlət büdcəsi gəlirinin neftdən asılılığı riskinin nəzəri təhlilini edək. Ölkəmizdə neft bumu başladıqdan sonra dövlətin iqtisadiyyatının neftdən bağlı olmasını və bu asılılığın ləğv olunması sektorunda müxtəlif platformalarda müzakirələr edilməkdədir. Dövlət üçün zəruri hesab edilən bu kontekstdəki mövzulardan biri də büdcə gəlirlərinin neft və qaz sahəsindəki yeniliklərə elastikliyin və bunun əmələ gətirəcəyi risklərin təhlil edilməsi, uyğun qiymətləndirilmələrin həyata keçirilməsi və əldə edilən nəticələrin büdcə- vergi siyasətiylə bağlı qərarlar qəbul edilərkən əsas götürülməsi hesab olunur. Yəni, neft-qaz zəngini olan dövlətlərin büdcələri bir sıra ciddi əlamətləri özündə cəmləyir. Bunlara sadaladığımız ümumiə büdcə gəlirində neft-qaz sahəsindən qazanılan gəlirlərin payının kifayət qədər yüksək olmasından əlavə konyuktural yeniliklərə görə büdcənin artımında ciddi dəyişikliyin olması, büdcə ilə bağlı meydana çıxan risklərin kifayət qədər çox olması, büdcənin əlverişliliyi və şəffaflığı ilə əlaqədar problemlərin olması, neft pullarının dövlətin iqtisadiyyatına axım etməsindən “bədxərclik sindromu”nun əmələ gəlməsi və büdcəylə əlaqədar olan xüsusi qanunvericiliyin zəifliyini daxil etmək olar. AR-da qaz və neft gəlirinin

idarə edilməsi ilə əlaqədar olan mövzular AR iqtisadiyyat sektorunda 2005-ci ildən neft bumu olmuşdur. Təbii qaz istehsalının və ixracatının son zamanlar çoxalması TANAP-ın istifadəyə verilməsi ilə qaz ixracatı da artmışdır. TANAP layihəsində SOCAR-ın payı 70%, BOTAŞ 18%, BP 12% olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Bu səbəbdən də burada büdcənin təbii vəsaitlərlə əlaqədar risklərindən söz açarkən neft sahəsi nəzərə alınacaq. Belə ki, təklif olunan xüsusi mexanizmlər və analizlər kiçik uyğunlaşdırmalar ilə gələcək dövrlərdə başqa təbii vəsaitlərdən asılılığın da təhlilində istifadə olunacaq. Ölkəmizdə dövlət büdcəsinin qazandığı gəlirlərin neft gəlirindən asılılığı dedikdə, ARDNF-dən edilən birbaşa transferlər nəzərdə tutulur. Odur ki, başqa aspektdən yanaşdıqda bu əlaqənin daha mürəkkəb olduğu və fərqli təsir kanallarının olması müşahidə edilir.

Sxem 5. Neftin büdcə gəlirlərinin yaranmasında təsiri mexanizması

Mənbə: Musayev S. İ. 2017: s.108

Müqayisə üçün vurğulayaq ki, rəsmi mənbələrə görə, ümumi vergi daxilolmasında qeyri-neft sahəsindən daxilolmasının xüsusi ölçüsü müasir dövrdə üstündür. Sxem 5-də bu təsir kanallarının fəaliyyət göstərmə mexanizması göstərilmişdir.

AR-da iqtisadi statistikanın əsasən qeyri-neft və neft–qaz sahəsi şəklində ayrılıqda göstərilməklə təqdim edilməsi bu mexanizmdə də göstərilmişdir. ARDNF-in neft gəlirinin idarə edilməsindəki rolu nəzərə alınaraq mexanizmdə xüsusilə nəzərə alınır. Sözügedən mexanizmanın əsas məqsədi dövlət büdcəsi gəlirinin neftdən asılılığını müəyyən etmək olduğundan “büdcə” mərkəzdə yer alır. Mexanizmi təhlil edək. Neft hasilatı və satışından AR-nın qazandığı gəlirlər neft gəlirinin idarə edilməsi ilə əlaqədar qanunvericiliyə əsasən ARDNF-də yığılır. Hər il ARDNF-in illik büdcəsi, icmal büdcə və dövlət büdcəsi hazırlanarkən hazırkı ildən ötrü diqqətdə tutulan birbaşa transferlərin tutumu büdcə layihəsində müzakirə edilir və qəbul edilir. Bu transferlər dövlət büdcəsinin əsas gəlir qaynağı olaraq büdcə gəlirlərinin neftdən asılılığını sübut edən maksimum və açıq ifadədir. Birbaşa transferlərdən başqa, ARDNF dövlət büdcəsinə fərqli vergi tipləri üzrə ödənişlər gerçəkləşdirilir ki, bu da büdcənin neftlə əlaqədar əldə etdiyi gəlir sayılmalıdır. Dövlət büdcəsinə neft sahəsindəki şirkətlər tərəfindən həyata keçirilən vergi ödənişləri üzrə daxilolmaların miqdarı da çox yüksəkdir və real vəsaitlə əlaqədar risk amili kimi əsas götürülməlidir. Sektorlararası balans modeli kontekstində iddia etmək olar ki, qeyri-neft sahəsindən həyata keçirilən vergi ödənişlərinin müəyyən qismi də neft sektorunun təsiri ilə yaranan gəlirlərdəndir. Bu gəlirlərin bir payı neft sahəsi tərəfindən qeyri-neft sahəsindən ötrü əmələ gələn əlavə tələb nəticəsində yaranır. Başqa səmərəli hissəsi isə neft gəlirlərindən faydalanmaq nəticəsində artan büdcə xərclərinin qeyri-neft sahəsi üzərində təsiri nəticəsi ilə yaranan vergi daxilolmalarıdır. Bu günədək bəzi empirik araşdırmalarda büdcə xərclərinin qeyri-neft sahəsi iqtisadi böyüməsi üzərində yaxşı təsiri olduğu təsdiq olunmuşdur. Bundan başqa, büdcə xərcləri də birbaşa özbaşına vergi gəlirlərini çoxaldır. Bu iddianı gücləndirmək məqsədilə büdcədən maliyyələşən qurumların, daha dəqiq desək dövlət işində çalışan işçilərin maaşlarından tutulan vergiləri misal göstərmək mümkündür.

1.3 Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsi vasitəsi ilə istifadə olunması

Müasir dövrdə bəzi neft ölkələrində neft gəlirlərinin idarə edilməsindən ötrü vaxtı ilə Fridman tərəfindən qəbul edilən modeldən (*Permanent Income Hypothesis*) istifadə olunur. (Vanden B., Tonvan der P., Frederick V. 2013) Bu modelə əsasən neft gəliri gələcək dövrlərin istifadə edilməsindən ötrü diqqətdə tutulur və səmərəli istifadəyə əsaslanır. Azərbaycanda bu modelə əsasən 2004-cü ildə neft və qaz gəlirlərlərinin idarə olunması üzrə uzunzamanlı strategiya qəbul olunmuşdur. Lakin bu strategiyada qeyd edilən tədbirlər hələ də icra olunmamışdır. Bundan başqa, sosial və iqtisadi siyasət kursunun qısamüddətli və ortamüddətli dövrlər üçün hədəflərini özündə əks etdirən ortamüddətli xərclər çərçivəsinin tərtib olunması və bu sektorda nəticəəsaslı büdcə tərtibi mexanizminə keçid eləməkdən ötrü xüsusi tədbirlərin görülməsi üçün dövlət başçımızın 2018-ci il avqust ayının 24-ü, 235 nömrəli fərmanı ilə “Ortamüddətli xərclər çərçivəsinin hazırlanması Qaydası” təsdiq olunmuşdur. Fiskal sahədə həyata keçirilən islahatların ardı kimi icmal büdcə xərclərinin yüksək həddinin təyin edilməsi, xərclənəcək neft gəlirlərinin yüksək həddinin təyin edilməsi kimi məsələlər ilə bağlı AR Prezidentinin 2018-ci il 411 nömrəli fərmanı ilə “Büdcə qaydasına müvafiq icmal büdcə xərcinin ən yüksək həddinin təyin olunması Qaydası” təsdiq olunmuşdur. Qeyd olunan qayadının tətbiqi sonrakı illərdə nəticə əsaslı büdcənin hazırlanmasına şərait yaradacaqdır və neft gəlirlərindən müəyyən çərçivədə istifadəni zəruri edəcəkdir. Büdcə qaydasına əsasən icmal büdcə xərclərinin, həmçinin xərclənən neft gəlirlərinin ən yüksək həddi müəyyən edilərkən gələn il və sonrakı üç il üçün bəzi proqnoz göstəricilərindən istifadə edilir, bunlar aşağıdakılardır:

- qeyri-neft ÜDM;
- xam neftin orta illik ixrac qiyməti;
- neft-qaz sahəsində hasilatın və ixracın fiziki həcm göstəriciləri;
- 1 ABŞ dollarının AZN-a olan orta məzənnəsi;
- AR Dövlət Neft Fondunun vəsaitinin qalığı;
- dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri;
- fiziki şəxslərin gəlir vergisi müstəsna olmaqla, ARDNŞ-nin ödədiyi vergilərin məbləği;
- dövlət borcu ilə əlaqədar göstəricilər;
- dövlət mərkəzlərinin dövlət büdcəsi üçün vəzifələri;
- vahid xəzinə hesabının qalıq hissəsi

İcmal büdcə xərclərinin maksimum həddi icmal büdcənin xərclənəcək neft gəliri qeyri-neft gəlirləri və bəzi daxilolmalar ilə aşağıdakı düstur ilə müəyyən edilir:

Düstur 1:

$$\mathbf{IX = \dot{I}G_{xn} + \dot{I}G_{qnd}}$$

Burada:

\mathbf{IX} - icmal büdcə xərclərinin maksimum həddi;

$\mathbf{\dot{I}G_{xn}}$ - xərclənə bilən neft gəlirləri;

$\mathbf{\dot{I}G_{qnd}}$ - icmal büdcənin qeyri-neft gəlirləri və digər daxilolmalardır.

Sərf edilə bilən neft gəlirləri, gələcək büdcə ilinin başlanğıcına düşünülməmiş xalis maliyyə aktivlərinin 30 %-dən az olmaqla aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Düstur 2:

$$\mathbf{\dot{I}G_{xn}(XMA) = XMA * 30\%}$$

Burada:

$\mathbf{\dot{I}G_{xn}(XMA)}$ - xalis maliyyə aktivlərinə uyğun olaraq xərclənə bilən neft gəlirləri;

XMA - xalis maliyyə aktivləridir.

Xalis maliyyə aktivləri hazırda olan büdcə ilinin axırına ARDNF-nun vəsaitinin qalıq hissəsi, vahid xəzinə hesabının qalıq hissəsi, AR-nın adından imzalanmış müqavilələrin vəzifələri üzrə xarici ölkələrin ödəyəcəyi borc və dövlət mərkəzlərinin dövlət büdcəsi önündə vəzifələrinin (vergi borclarını çıxmaq şərtlə) hazırkı ilə ümumi dövlət borcunun fərqi olaraq təyin olunur.

Sərf edilə bilən neft gəlirləri (İGxn) xalis maliyyə aktivlərinə uyğun olaraq təyin olunan sərf edilə bilən neft gəlirləri (İGxn(XMA)) icmal büdcənin əvvəlcədən proqnozlaşdırılan neft gəlirindən artıq olduqda ortaya çıxan fərqin 20 faizi ilə icmal büdcənin əvvəlcədən düşünülmən neft gəlirlərinin toplamı, az olduqdaysa ortaya çıxan fərqin 20 faizi ilə xalis maliyyə aktivləri uyğun olaraq təyin olunan sərf edilə bilən neft gəlirlərinin (İGxn(XMA)) toplamı əsasında təyin edilir. Xalis maliyyə aktivlərinə uyğun olaraq təyin olunan sərf edilə bilən neft gəlirləri (İGxn(XMA)) nəzərdə tutulan neft gəlirlərindən artıq olduqda

$$\mathbf{\dot{I}G_{xn} = G_{pn} + (\dot{I}G_{xn}(XMA) - G_{pn}) * 20\%}$$

Burada: G_{pn} - icmal büdcənin təxmin edilən neft gəlirləridir

İcmal büdcənin qeyri-neft gəliri və icmal büdcəyə daxilolmalar (İGqnd) altdakı göstəricilərin toplamı olaraq təyin edilir:

dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəliri;

dövlət büdcəsindən təqdim olunan dotasiya istisna edilməklə, NMR-nın büdcəsinin gəlirləri;

➤ icmal büdcə və dövlət büdcəsi kəsirlərinin qanunla təyin olunan maliyyələşdirilməsi mənbələri sayəsində daxilolmalar;

➤ AR-nın ƏƏSMN yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinə dövlət büdcəsi öhdəliyinin maliyyələşdirilməsindən ötrü müəyyən edilən pul vəsaiti və dövlət büdcəsindən maliyyələşən qurumların məcburi dövlət sosial sığorta haqq ayırmaları istisna edilməklə AR-nın ƏƏSMN yanında DSMF-nun büdcəsinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqından və digər bir çox mənbələrdən

mədaxillər;

➤ dövlət büdcəsindən maliyyələşən qurumların işsizliyindən sığorta üzrə ödədiyi sığorta haqqı istisna edilməklə, sığorta fonduna işsizlikdən sığorta üzrə sığorta haqqından və başqa mənbələrdən mədaxillər;

➤ dövlət büdcəsi və icmal büdcə defistinin qanunla müəyyənlanmış maliyyələşdirilməsi mənbəsi vasitəsilə mədaxillər

Yuxarıda qeyd olunan qayda, ölkə iqtisadiyyatının cari vəziyyəti nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır və adıçəkilən göstəricilərə əsasən qeyd edə bilərik ki, hələ də neft gəliri dövlət büdcəsinin gəlirinin yarısından çoxunu təşkil eləyir. Bu nöqteyi-nəzərdən qeyd edilən gəlirlərdən əlverişli şəkildə faydalanmaqla qeyri neft sahəsinin tərəqqisi nəticəsində neft gəlirinin büdcəyə transfertini azaltmaq olar. AR-nın dövlət büdcəsinə ARDNF-in transfertində dəyişməzliyi bərpa eləməkdən ötrü “qızıl qayda”nın tətbiqi yoxlanılmalıdır. Hazırda ARDNF- in dövlət büdcəsinə yatırdığı vəsaitlərin dəyəri neftin qiymətinə uyğun olaraq dəyişir. Fond ilə MN arasında “qızıl qayda” adlı ciddi köçürmə sistemi yatırılan məbləğləri sabitləşdirərək, dövlət xərclərini neftin dəyərindəki yeniliklərdən daha yaxşı müdafiə edə bilər. Bu sistem bəzi üstünlüklərə sahibdir və bu üstünlüklərdən biri də məhz sabitlikdir. “Qızıl qayda” ÜDM-in dəyişkənliyini zəiflədərək MN -dən ötrü əlçatan olan vəsaitlərin miqdarının və manatın mübadilə məzənnəsinin proqnozlaşdırılma imkanlarını lap da asan edəcəkdir. Proqnozlaşdırma fürsətləri də uzunmüddətli çoxalma və şaxələndirmə, o cümlədən, uzunmüddətli planlaşdırma və dövlət xərcinin əlverişliliyin artırılmasından ötrü imkan yaradacaqdır. O cümlədən, ARDNF-dən dövlət xəzinədarlığına vəsaitin yatırmasının əlverişli dəyəri konkret təyin olunmadığından, NF tərəfindən daha yüksəkqazanclı və uzunmüddətli investisiya olunmasında çətinlik müşahidə edilir. Büdcəyə transfertlərin dəyərinin hədləşdirilməsi ARDNF-ə yığılan vəsaitlərin miqdarını çoxaldaraq, sonrakı nəsillərdən ötrü yararlı olacaqdır.

“Qızıl qayda”nın tətbiqi mahiyyətə neft gəlirindən asılı olduğundan, dövlət büdcəsinin vəsaitlərini azalda bilər. Bunun təsiri altdakı formadadır: dövlət hazırkı

və kapital xərclərindən ötrü büdcəni hazırlayır. Büdcə xərclərinin böyük bir payı qeyri- neft gəlirləriylə qarşılır və qeyri-neft gəlirində kəsir az olduğundan, “qızıl qayda”da göstərilədiyi kimi, bu fərq neft gəlirinin orta həddə təyin olunan dəyəriylə qarşılır. Neft gəlirinin başqa hissəsi özəl investisiyanın sıxışdırılmasının əngəllənməsindən ötrü xarici dövlətlərə investisiya qoyan xüsusi fond da yığılır. Fondun özü bufer rolu çıxış edir; neft qiymətləri hər hansısa bir həddən az olduqda fond da yığılan ehtiyatlar dövlət büdcəsinə mütəmadi olaraq köçürülmək ilə olan dövrü dəyişkənliklərə qarşı təhlükəsizlik buferi təmin edilir. Son zamanlarda AR iqtisadiyyatında müşahidə olunan istiqamətlərdən biri iqtisadi diversifikasiyanın dərin hal alması, qeyri-neft sahəsində qüvvətli tərəqqinin olmasıdır. ÜDM-un dinamik yüksəlişi qeyri-neft sahəsinin daha yüksək dinamikasıyla nəzərə çarpır.

**II FƏSİL. BÜDCƏNİN NEFT GƏLİRLƏRİNƏ MALİYYƏ
NƏZARƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

2.1 Bütəcənin neft gəlirlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Son dövrlərdə AR iqtisadiyyatında müşahidə olunan istiqamətlərdən biri iqtisadi diversifikasiyanın dərin hal alması, qeyri-neft sahəsində böyük yüksəlişin baş verməsidir. Cədvəldən də görünür ki, ÜDM dinamik yüksəlişi həm də qeyri-neft sahəsinin daha gözəçarpan dinamikasıyla nəzərə çarpır. Cədvəl 1-də əks etdirilən informasiyalara əsasən qeyd etmək olar ki, son illərdə qeyri-neft sahəsinin sahib olduğu hissəsi həm ÜDM-də həmçinin də dövlət büdcəsində artmışdır. Ancaq neft gəlirləri dünya bazarında qara qızılın qiymətlərindəki volatillikdən asılı olaraq artmış və azalmışdır. Cədvəlin tərtib olunmasında məqsəd ölkə iqtisadiyyatının neft resuslarından asılılığının azaldılmasını və qeyri-neft sahəsinin tərəqqisini rəqəmlərlə göstərməkdən ibarətdir. Bununla belə qeyri-neft sahəsində müşahidə olunan müsbət inkişaf gələcəyə nikbin baxmağa əsas verir. Lakin bu müsbət hal dayanıqlı və davamlı olmalıdır.

Cədvəl 1. Makroiqtisadi göstəricilərin inkişaf dinamikası (mly. manat)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
ÜDM	52082	54744	58182	59014	54380	60425	70135	79797
Neft ÜDM-i	26787	25482	25 70	22825	16682	20605	26073	32904
Qeyri-neft ÜDM-i	25296	29262	33112	36189	37698	39820	44062	46893
Dövlət büdcəsinin	15701	17282	19474	18401	17498	17506	16517	22509
Neft gəlirləri	11592	12640	14248	12144	10217	9225	7884	13401
Qeyri-neft gəlirləri	4109	4642	5226	6257	7281	8281	8633	9108

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
<https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1> 2020
 Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası <http://www.sai.gov.az/> 2020.

2003-2019-cu illərin statistik məlumatlarına baxsaq görərik ki, bu illərdə kommalyativ beynəlxalq xarici investisiyalar (BXİ) artsa da, neft gəlirinin dəyişməsinə uyğun olaraq BXİ-lar, xarici investisiyalar, istifadədə olan əsas fondların dəyəri, əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyalar, xarici ticarət hərəkəti, ölkə üzrə inflyasiyanın səviyyəsinin dəyişməsi neft gəlirlərinə birbaşa təsir etmişdir. Bu bölmədə neft gəlirlərinin hansı faktorların təsiri altında dəyişmə dərəcəsinə aşkar etmək üçün iqtisadi-riyazi modellərdən istifadə olunması çox mühüm önəm daşıyır. Bu məqsəd ilə aşağıdakı cədvəl məlumatlarından istifadə edək.

Cədvəl 2. Neft gəlirlərinə təsir edən əsas amillərin dinamikası

İllər	Neft sənayesində əsas fondlar (mlrd. man.) (X1)	Ölkə üzrə İnflyasiya səviyyəsi, %-lə (X2)	Neft sənayesinə qoyulan BXİ (mlrd. ABŞ dolları) (X3)	Neft sənayesinə qoyulan kimulyativ BXİ (mlrd. ABŞ dolları) (X4)	Cəmi Xarici investisiyalar (mlrd. ABŞ dolları) (X5)	İxrac, mlrd. man	İdxal, mlrd. man	Neft gəlirləri (mlrd. manat) mln. manat (Y)
2003	9,118	1,8	0,5461	3,3185	0,9270	1,9	1,81	1,623
2004	9,989	1,5	0,8205	4,139	1,0918	2,21	1,98	1,841
2005	10,296	2,8	1,9663	6,1053	2,2349	2,29	3,03	1,995
2006	11,295	2,2	2,9724	9,0777	3,3710	3,0	4,68	2,336
2007	12,189	6,7	4,0881	13,1658	4,5755	4,16	6,2	2,945
2008	13,098	9,7	3,7999	16,9657	4,8932	7,88	6,62	5,370
2009	15,652	8,4	3,4223	20,3880	5,0528	12,47	7,27	10,537
2010	22,466	16,6	4,0033	24,3913	6,6743	19,32	8,09	16,364
2011	24,154	20,8	3,3507	27,7420	6,8474	26,4	9,42	22,149
2012	25,764	1,6	2,4127	30,1547	5,4686	18,38	8,23	15,981
2013	27,848	5,7	2,9553	33,1100	8,2474	23,06	8,78	20,199
2014	30,626	7,9	3,4078	36,5178	8,6739	29,39	12,54	26,055
2015	34,171	1,0	4,2878	40,8056	10,3140	29,0	13,84	24,747
2016	38,527	2,4	4,9352	45,7408	10,5409	28,17	15,28	23,658
2017	44,420	1,4	6,7307	52,4715	11,6977	25,54	15,47	21,324
2018	51,743	4,0	6,6227	59,0942	10,7191	20,06	18,93	14,723
2019	61,349	12,4	5,6174	64,7116	10,1611	28,1	26,37	16,726

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive> 2020, SOCAR <http://www.socar.az/socar/en/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports> 2020 .

Cədvəl 2-nin məlumatına əsasən 2003- 2019-cu illər üzrə AR-da neft gəlirlərinə təsir edən faktorlar arasındakı asılılığı reqressiya təhlilinin aparılması üçün hazır riyazi proqram paketlərindən EViews, MatLab, MS Excel, MathCad və s. istifadə etmək olar . Bu məqsədlə Eviews proqram paketindən istifadə edərək cədvəl 1-in məlumatlarına əsasən aşağıdakı cədvəldəki nəticəni alırıq.

Cədvəl 3. Analiz

Dependent Variable: Y				
Method: Least Squares				
Date: 03/02/20 Time: 19:17				
Sample: 2003 2019				
Included observations: 17				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X7	-0.521334	0.111029	-4.695468	0.0011
X6	1.046489	0.088317	11.84926	0.0000
X5	-0.102854	0.405429	-0.253692	0.8054
X4	0.019392	0.084814	0.228641	0.8243
X3	0.530044	0.461309	1.149001	0.2802
X2	-0.109921	0.043392	-2.533205	0.0321
X1	-0.016132	0.082343	-0.195917	0.8490
C	0.593990	0.577490	1.028572	0.3305
R-squared	0.998091	Mean dependent var		13.44547
Adjusted R-squared	0.996607	S.D. dependent var		9.064679
S.E. of regression	0.528020	Akaike info criterion		1.865822
Sum squared resid	2.509246	Schwarz criterion		2.257923
Log likelihood	-7.859490	Hannan-Quinn criter.		1.904798
F-statistic	672.3516	Durbin-Watson stat		2.962135
Prob(F-statistic)	0.000000			

Mənbə: Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllifin hesablamaları.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə əsasən reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$Y = -0.521333813234 * X7 + 1.04648882254 * X6 - 0.102854119391 * X5 + 0.0193918890802 * X4 + 0.53004449736 * X3 - 0.109920981729 * X2 - 0.0161324958878 * X1 + 0.593990137792$$

Mənbə: Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllifin hesablamaları.

(1) modelinə daxil olan sərbəst dəyişənlərlə asılı dəyişən arasındakı korrelyasiya asılılığını təhlil edərək, zəif korrelyasiya asılılığı olan göstəriciləri tədqiqat obyektindən çıxarmaqla yeni reqressiya tənliyini quraq. Bu məqsədlə cədvəl 1-in məlumatlarına görə MS Excel tətbiqi proqram paketində korrelyasiya matrisininə əsasən Y və X2 dəyişənləri arasında zəif korrelyasiya əlaqəsi olduğundan X2 dəyişəni tədqiqat obyektindən çıxarılacaqdır. Nəticədə reqressiya tənliyini altdakı formada göstərmək olar.

$$Y = -0.5213 \cdot X_7 + 1.0465 \cdot X_6 - 0.1029 \cdot X_5 + 0.0194 \cdot X_4 + 0.530 \cdot X_3 - 0.0161 \cdot X_1 + 0.594 \quad (2)$$

Mənbə: Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllifin hesablamaları.

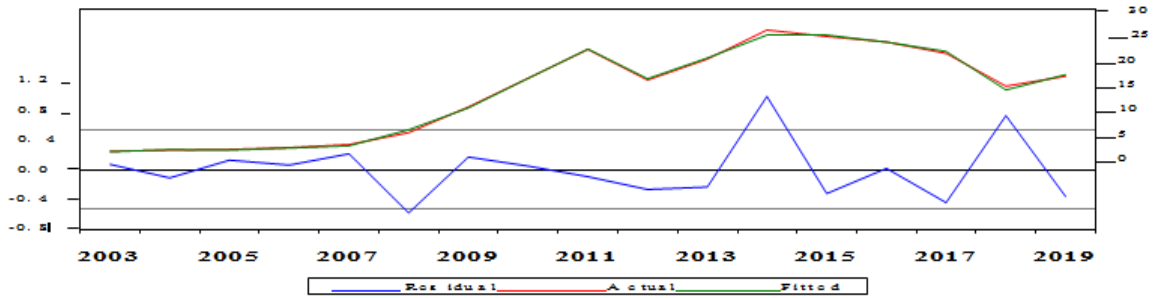
Müəyyən olunmuş bu əlaqə tənliyinə görə, bu cür nəticə əldə etmək olar ki, neft sahəsində istifadəyə təqdim edilmiş əsas fondun həcmi ifadə edən (X^1) amilinin bir vahid artması neftdən qazanılan ümumi gəlirin 0.016 vahid dəyişməsinə, neft sənayesinə qoyulan BXİ-in həcmi (X^3) bir vahid artması ümumi gəlirin 0,53 vahid dəyişməsinə, neft sənayesinə qoyulan kimulyativ BXİ-in (X^4) bir vahid dəyişməsi neftdən qazanılan ümumi gəlirin 0.019 vahid dəyişməsinə, xarici investisiyaların ümumi həcmi (X^5) bir vahid artması neftdən qazanılan ümumi gəlirin 0.103 vahid dəyişməsinə, ixracın həcmi (X^6) bir vahid dəyişməsi neftdən qazanılan ümumi gəlirin 0.019 vahid dəyişməsinə, xarici investisiyaların ümumi həcmi (X^5) bir vahid artması neftdən qazanılan ümumi gəlirin 1.0465 vahid dəyişməsinə, idxalın həcmi (X^7) bir vahid dəyişməsi neftdən qazanılan ümumi gəlirin 0.5213 vahid dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Gördüyümüz kimi neftdən qazanılan ümumi gəlirin artmasına neft sənayesinə qoyulan kimulyativ BXİ və ümumi xarici investisiyaların həcmi artırılması daha aktiv təsir edən göstəricilərdən biridir.

Çoxluq korrelyasiya əmsalının $R=0.9966$ olması neftdən qazanılan ümumi gəliri ifadə edən Y asılı dəyişəni ilə modelə daxil olan amilləri ifadə edən sərbəst dəyişənlər arasında əlaqənin olduqca yüksək olmasını göstərir. Determinasiya əmsalının $R^2=0.998$ olması o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 99,8% dispersiya nəticə

göstəriciləri ilə, 1,2%-i isə digər amillərin təsiriylə izah edilir. Determinasiya əmsalının yüksək olması reqressiya tənliyinin ilkin verilənləri daha yaxşı ifadə etməsi və nəticə amilinin daha çox hissəsinin (99,8%) modelə daxil olan amillər hesabına izah edilməsiylə bağlı olduğunu göstərir.

Qurulmuş (2) modelinin reqressiya tənliyi ilə Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan (Fitted) və faktiki (Actual) qiymətlərinin, habelə onların arasındakı qalıqların (Residual) dinamikası aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir.

Qrafik 1. Reqressiya tənliyi ilə Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan nəticələr

Mənbə: Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllifin hesablamaları.

F-Fişer kriteriyasından istifadə etməklə bütünlükdə çoxluq reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliliyini yoxlamaq mümkündür. Bu məqsədlə F- Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1)$ qiyməti ilə müqayisə olunmalıdır. Eviews proqram paketinin nəticəsini əks etdirən cədvəl 2 məlumatlarına əsasən,

$$\mathbf{F\text{-}statistic (Fişer kriteriyası) = 672.3}$$

EXCEL-də F cədvəl qiymətini

$$F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1) = F_{распобp} \text{ düsturünün köməkliyi ilə təyin etsək,}$$

$$F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1) = F_{распобp}(0,05; 17; 9) = 3,29$$

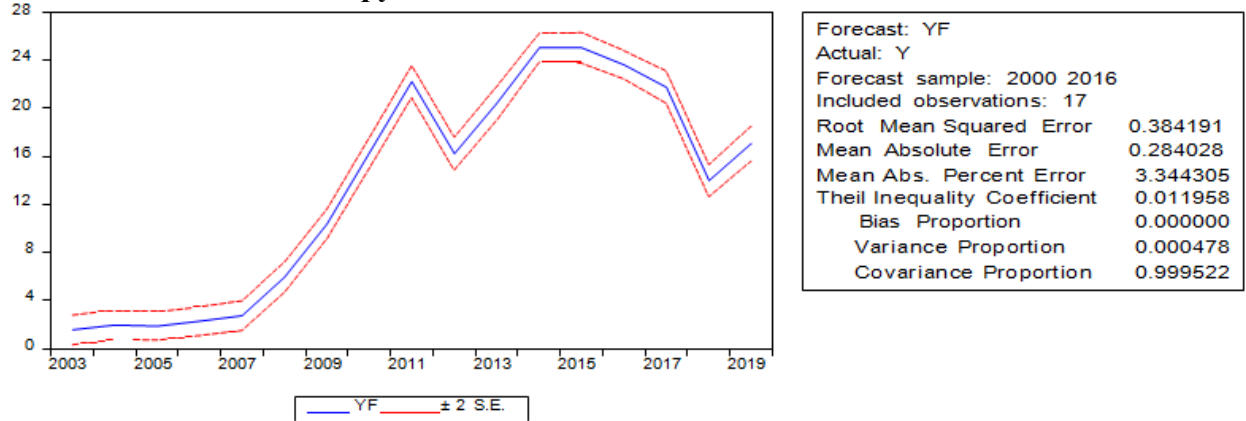
$$\mathbf{F\text{-}Fişer kriteriyası, } F_{cədvəl}(a; m; n - m -)$$

qiyməti ilə müqayisə olunduqda görünür ki, F- Fişer kriteriyası $> F_{cədvəl}(672.3 > 3,29)$. Bu isə o söyləməkdir ki, reqressiya tənliyi bütövlükdə statistik əhəmiyyətli xarakter daşıyır. Bu isə qurulmuş (2) modelin adekvatlığını göstərir.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən əldə olunmuş reqressiya tənliyi ilə təyin

edilmiş neftdən qazanılan gəlirin illərə görə qiymətləri və standart səhvləri, habelə tənliyin proqnoz məqsədi üçün istifadə edilməsinin bir çox xarakteristikaları qrafik 3də göstərilmişdir.

Qrafik 2. Regressiya tənliyi ilə müəyyən edilmiş neftdən qazanılan gəlirin illərə görə qiymətləri və standart səhvləri

Mənbə: Eviews tətbiqi program paketinə müəllifin hesablamaları.

Qrafikdən istifadə edərək Azərbaycanda neftdən qazanılan vəsaitin gələcək dövr üzrə proqnoz qiymətlərini də müəyyən etmək mümkündür.

2.2 Neft fondu və onun büdcə transfertlərində yerinin təhlili

Son dövrlərdə büdcə gəlirlərinin yaranmasında qeyri-vergili gəlirlər siyahısına aid olunan NF-dan büdcəyə ayırmalar böyük rol oynayır. Büdcənin balanslaşdırılması fəaliyyətində NF-nun gəliri ölkəmizin vacib gəlirləri kimi xüsusi rol oynayır. DNF hüquqi şəxs statuslu büdcədən kənar dövlət fondudur. Fond qazın və neftin kəşf edilməsi, istifadə edilməsi və hasilatı pay bölgüsünə aid müqavilələrin imzalanması ilə əlaqədar AR-nın qazandığı vəsaitlərin cəmlənməsi və faydalı istifadə olunması sxemidir. 1994-cü ildən ölkəmizdə tətbiq olunan neft strategiyası kontekstində xarici sərmayəçilər ilə dövlətimizin neft-qaz ehtiyatının birgə hazırlanmasını nəzərdə tutan bəzi müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələrin imzalanmasından ilk gəlirin qazanılmasına başlanması onların

əlverişli istifadə edilməsini gündəmə gətirmişdir. Bu cür bir mexanizmin ərsəyə gətirilməsi üçün “ARDNF-nun yaradılması haqqında” dövlət başçımızın 1999-cu il 29 dekabrda verdiyi 240 nömrəli sərəncamına əsasən ARDNF yaradılmışdır. Fond, bank təşkilatlarında hesablaşma və başqa bir sıra hesablara, üzərində dövlətimizin öz adı və gerbi olan uyğun ştamp, möhürə və blanklara sahibdir.

Cədvəl 4. Neft fondunun gəlir və xərcləri

İllər	Gəlirlər	Xərclər
2002	1.180.287,0 mln. AZN	522.274,2 mln. AZN
2003	121862,0 mln. AZN	121844,0 mln. AZN
2004	928631,4 mln. AZN	843585,2 mln. AZN
2005	1078144,3 mln. AZN	1172782,0 mln. AZN
2006	985847,7 min AZN	981486,9 min AZN
2007	1886255,8 min AZN	1061314,5 min AZN
2008	11864757,1 min AZN	4291862,4 min AZN
2009	8176783,0 min AZN	5294585,6 min AZN
2010	9032248,4 min AZN	6428542,2 min AZN
2013	17357824,2 min AZN	12302862,4 min AZN
2014	626 943,4 min AZN	11 349 934,7 min AZN,
2015	10 246 611,9 min AZN	11 813 909,2 min AZN
2016	6 621 623,2 min AZN	8 282 477,6 min AZN
2017	8 260 668,7 min AZN	13 483 845,0 min AZN
2018	18 734,1 milyon AZN	12 567,5 milyon AZN
2019	5 461 149,7 min AZN	1 568,4 mln.AZN

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive> 2020.

Cədvəldən görünür ki, NF-nun gəlirləri hər il müxtəlif olmuşdur. 2002-ci ilə nisbətə 2003-cü ildə fondun gəliri 39430,0 mln.AZN artmışdır və 122861,0 mln. AZN olmuşdur. Ən böyük artımsa 2008-ci ildə olmuşdur. 2007-ci il ilə nisbətə 2008-ci ildə gəlirlər orta hesabla 10 dəfə artaraq 11865748,2 min AZN müşahidə

edilmişdir. Bu çox yüksək artım olmuşdur və neft qiymətindəki artımla əlaqədar olaraq olmuşdur.

2018-ci ildə ARDNF-nin 2018-ci il büdcəsinin icra edilməsi kontekstində 10 968,0 mln AZN vəsait dövlət büdcəsinə transfert olunub. məcburi köçkün və Qaçqın ailələrinin yerləşdirilməsi və sosial-məişət halının optimallaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsinə 200 mln AZN, Samur-Abşeron suvarma sxeminin təkrar tikilməsinə 90 mln AZN, BTQ təzə dəmir yolu proyektinin maliyyələşdirilməsinə 176,3 mln AZN vəsait ayrılıb. 7,4 mln AZN vəsait "2007-2015-ci illərdə AR gənclərinin xarici dövlətlərdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilib. 2018-ci ildə ARDNF-nin idarə edilməsi ilə bağlı xərcləri 24,4 mln AZN təşkil edib.

2019-cu il yanvar ayının 1-ə Fondun aktivləri 2018-ci ilin başlanğıcına (36 817,7 mln ABŞ dolları) müqayisədə 7,57 faiz çoxalaraq 37 526,3 mln ABŞ dollar olmuşdur. Aktivlərin artımı Fondun büdcə gəliri, həmçinin vəsaitlərin idarə olunmasından qazanılan gəlirləri sayına olub.

ARDNF-nun Əsasnaməsi dövlət başçımızın 2000-ci il 29 dekabrda verdiyi 434 nömrəli sərəncamına əsasən təsdiq olunmuşdur. Dövlət başçısının 2001-ci il 19 iyunda verdiyi 511 nömrəli sərəncamına əsasən ARDNF-in valyuta vəsaitinin yerləşdirilməsi, saxlanması və idarə olunması barəsində Qaydalar təsdiq edildikdən dərhal sonra NF əməli olaraq fəaliyyətə başlamışdır. NF-nun ərsəyə gətirilməsinin əsasını neft sərvətinin nəsillərin aralarında ədalətli şəkildə paylaşdırılmasının təmin olunması təşkil eləyir. NF-nun qarşısında qoyulan əsas vəzifə AR vətəndaşlarının indiki və gələcək nəsillərinin mənafeyindən ötrü neft və qaz sərvətlərinin kəşfiyyatı və işlənməsi sektorunda imzalanan müqavilələrin həyata keçirilməsindən və NF-nun öz fəaliyyətindən qazanılan valyuta və başqa vəsaitlərin yığılmasını və düzgün şəkildə idarə olunmasını təmin etməkdir. NF dövlət başçımız önündə hesabat təqdim edir və böyük məsuliyyəti öz üzərində gəzdirir. Fond özünün nəzarətedici idarəsi olan MŞ və MM tərəfindən ərsəyə gətirilən Hesablama Palatasına mütləq şəkildə hesabat verir. Dövlət başçımız

Fondun fəaliyyət şərtlərini təyin eləyir, İcraçı Direktorunu müəyyən edir, MŞ-nın üzvlərini seçir. Müşahidə Şurası NF-nin aktivlərin istifadəsi haqda hesabat tərtib olunması qaydalarını təyin edir, NF-nin illik auditor hesabatına, hesabatına və büdcəsinə rəy bildirir. ARDNF icraçı direktoru operativ idarəçiliyi aparır, illik investisiya strategiyasını tərtib edir, İİN ilə birlikdə NF-nun xərclər proqramını ərsəyə gətirir, Prezidentə hesabatları verir. NF-na İcraçı Direktor başçılıq eləyir. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət uyğun ölkə idarələrinin və ictimai qurumların üzvlərindən, o cümlədən başqa şəxslərdən təşkil edilən MŞ tərəfindən təşkil edilir. MŞ-nın əsas vəzifəsi NF-nun İcraçı Direktoru tərəfindən tərtib edilən illik büdcə proyektinə və büdcənin icra olunması haqda olan hesablara, o cümlədən illik hesabatə və maliyyə fəaliyyəti auditinin alınan nəticələrinə rəy bildirməkdir.

NF-nun büdcəsinin icra olunması MŞ tərəfindən önə sürülən rəy əsasında AR Prezidentinin verdiyi sərəncamlarla təsdiq edilən NF-nun büdcəsinə, həmçinin vəsaitin idarə olunmasının əsas yönələri və illik xərclər smetasına əsasən başlayır. AR-nın “Büdcə sistemi haqqında” nizamnaməsinə əsasən NF-nun gəlir və xərcləri AR icmal büdcəsinin əsas tərkib hissəsi kimi hər il dövlət parlamenti tərəfindən büdcə proyektiiylə birgə diskusiyə olunaraq təsdiq edilir. O cümlədən, “Büdcə sistemi haqqında” nizamnaməsinə əsasən NF AR-nın HP tərəfindən audit edilə bilər. O cümlədən, NF-nun fəaliyyətinə ümumi nəzarət üstün səviyyəli parlament və hökumət üzvlərindən ibarət MŞ tərəfindən təşkil edilir. NF-nun vəsaitinin idarə olunması dövlət başçımızın sərəncamıyla təsdiq olunan investisiya qaydaları üzrə baş verir. Fondun vəsaiti nüfuzu olan və dünya səviyyəsində tanınan maliyyə təşkilatlarının hesablarında qalır və investisiya səviyyəli üstün kredit göstəricisinə sahib olan korporativ borc kağızına yerləşdirilir, tanınmış xarici menecerin idarəçiliyinə təqdim olunur. Müasir dövrdə fondun vəsaitləri istiqrazlarda, həmçinin, İEÖ-in dövlət istiqrazlarında, digər dövlət agentlikləri tərəfindən borc kağızlarında, banklar və maliyyə institutları tərəfindən istehsal edilən borc

kağızlarında, depozitlərdə və pul bazarı vasitələrində, struktur səhmlərində yerləşdirilmişdir.

Fondun vəsaitləri fərqli proyektlərin və tədbirlərin görülməsinə sərf edilmişdir. Hər il gəlirlərin çox böyük qismi öz ana yurd-yuvasından ayrı düşmüş azərbaycanlıların məskunlaşması məsələsinin həll edilməsinə, məcburi köçkün və qaçqınların sosial-məişət və yerləşdirilməsi məsələləriylə bağlı bir çox tədbirlərin görülməsinə yönləndirilmişdir. Bununla yanaşı fondun gəlirləri BTC Əsas İxrac Boru Kəməri Proektində ARDNŞ-in iştirak hissəsinin maliyyələşdirilməsinə, dövlət büdcəsinə olunan transfert ilə əlaqəli xərclərə, Samur-Abşeron suvarmanın təkrar tikilməsi proyektinin maliyyələşdirilməsinə, Qəbələ-Oğuz bölgəsindən Bakıya su kəmərinin çəkilməsinə, DNF-nun idarə olunmasıyla əlaqədar xərclərə, BTQ-təzə dəmir yolu proyektinin maliyyələşdirilməsinə, AR Gənclərinin xarici dövlətlərdə təhsili üzrə Dövlət proqramının maliyyə edilməsinə istifadə olunmuşdur.

Hazırda AR-nın iqtisadiyyatı dinamik olaraq inkişaf edir. AR-da iqtisadiyyatın bütün sektorları inkişaf edir, maliyyə sabitliyi əldə olunmuş və sahibkarlığın tərəqqisindən ötrü faydalı imkan yaranmışdır. Və NF və neftdən qazanılmış vəsaitlərin iqtisadiyyatda və onun tərəqqisində çox vacib əhəmiyyəti vardır. Biz bunu ən primitiv vəziyyətdə büdcə gəlirinin formalaşması mənbələri və onların quruluşuna diqqət etdikdə görə bilərik.

Bəzi illərin büdcəsi ilə əlaqədar göstəricilərinə nəzər salaq: 2004-cü ildə büdcə gəliri 7527500,0 mln.AZN təşkil eləyib və bunun da 64 mln.AZN neft gəlirləri sayəsində yaranmışdır. 2005-ci ildəysə büdcənin toplam gəlirləri 9433000,0 mln AZN olub və bunun da 752100,0 mln.AZN NF-dan daxilolmalar sayəsində yaranmışdır. 2006-cı ildəki göstəricilər 3407425,3 min AZN və 584110,0 min AZN olmuşdur. 2007-ci ildə isə dövlət büdcəsinin gəlirləri 60005511,8 min AZN təşkil edib və bunun da 584900,0 min AZN neft fondundan mədaxillər sayəsində yaranmışdır. 2009-cu ilə baxsaq büdcə gəlirləri 12188100,0

min AZN, büdcə gəlirlərinin yaranmasında NF gəlirləri 4926000,0 min AZN rol oynamışdır. Bunları cədvəl formasında aşağıdakı formada təsvir etmək olar:

Cədvəl 5. Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar (2003-2019) və büdcənin vergili gəlirlərinin artımının iqtisadi nəticələri (milyon manatla)

İllər	Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların toplamı büdcə gəlirlərində hissəsi, faiz	Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların ÜDM-də hissəsi, faiz
2003	100,0	8,3	1,4
2004	125,0	8,9	1,6
2005	148,0	7,3	1,2
2006	576,0	15,2	3,3
2007	576,0	9,8	2,2
2008	3812,0	35,4	9,6
2009	4927,0	47,5	14,3
2010	5926,0	51,5	15,5
2011	6479,0	53,8	16,2
2013	9465,0	58,3	27,3
2014	9432,0	56,2	16,3
2015	8130,0	45,2	21,5
2016	8645,7	59,2	8,1
2017	8954,6	41,3	4,8
2018	9214,3	58,6	11,3
2019	9348,1	53,1	19,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/> 2020.

Büdcə gəlirinin yaranması strukturuna baxdıqda əsas mənbələr olaraq fiziki şəxsin gəlir, hüquqi şəxsin mənfəət, ƏDV, AR-nın ərazisinə idxal olunan məhsullara ƏDV, aksiz və NF-dan daxil olmalar əhatə edir. Neft gəlirinin yüksəlsə də bu gəlirdən daha əlverişli istifadə olunması və dövlətin iqtisadiyyatının neft gəlirlərinin asılılığını ən aza endirmək zəruridir. Bu səbəbdən də son zamanlarda neft gəlirinin çoxalması, bu gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətin tərəqqisinə istiqamətləndirilməsi AR-da qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərmişdir.

DNF-nun əsas məqsədi tükənən təbii sərvətdən qazanılan gəlirlərin yığılması və bu gəlirlər ilə AR-nın indiki və gələcək nəsillərinin mütəmadi gəlir bazasını yaratmaqdır. ARDNF hüquqi şəxsdir, büdcədən kənar dövlət təşkilatıdır, xərclər və

gəlirinin dövlət büdcəsiylə əlaqəsi ancaq dövlət idarəetmə sahəsinin ümumiləşdirilmiş xərcvə gəlirləri səviyyəsində qurulub. ARDNF-nin daxilolmaları dövlət hakimiyyəti qurumlarına, qeyri-dövlət və dövlət təşkilatlarına kredit verilməsinə və hansısa bir təşkilatın öhdəliklərinin təmin edilməsinə istifadə edilə bilməz.

ARDNF-nin fəaliyyəti dövlət qarşısındakı aşağıdakı vacib vəzifələrin həll edilməsinə yönəlmişdir:

1. Dövlətdə iqtisadi stabilliyinin təmin olunması, maliyyə-vergi nizamının təmin olunması, iqtisadiyyatın neft gəlirindən asılılığın zəiflədilməsi və qeyri-neft sahəsinin payının çoxalmasının təmin olunması;

2. Dövlətin iqtisadi- sosial tərəqqisi naminə mühüm ümummilliyetlərin maliyyələşdirilməsi;

3. Neft və qazından qazanılan gəlirin nəsillər arasında bərabər paylanması.

2019-cu ilin 30 sentyabrda verilən informasiyaya əsasən, ARDNF-nin aktivləri 42 535,5 mln. ABŞ dollarıdır, bu da 30 iyun tarixindən 60,7 milyon dollar çoxdur. (<https://www.oilfund.az/report-and-statistics/recent-figures>). Aşağıdakı cədvəldə isə biz Neft fondundan ayrılmış vəsaitlərin ümumi məbləğini görə bilərik.

Cədvəl 6. Dövlət Neft Fondunun Büdcəsindən 2001-2020-ci illər ərzində ayrılmış vəsaitlərin istiqaməti, mln AZN

Layihənin adı	Ayrılan vəsait
Dövlət büdcəsinə transfertlər	96 112,0
Azərbaycan respublikasının Mərkəzi Bankına transfertlər	3 949,5
“Star” neft emalı kompleksinin inşası	1 663,3
Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət halının optimallaşdırılması və məskunlaşdırılması	2 429,1
Samur-Abşeron suvarma sisteminin təkrar yaradılması	1 469,6
Cənub Qaz Dəhlizi	1 530,3
OQB su kəməri layihəsi	779,6
BTQ təzə dəmir yolu layihəsi	748,6
Xaricdə təhsil üzrə Dövlət Proqramı	212,7
BTC əsas ixrac boru kəməri	297,9
Dövlət İnvestisiya Şirkətinin qanun kapitalının maliyyələşdirilməsi	90,0
AÇG projektində ARDNŞ-nin iştirak hissəsinin maliyyələşdirilməsi	87,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/recent-figures> 2020.

2019-cu ilə kimi layihə üzrə Fond tərəfindən Dövlət Xəzinədarlığı vasitəsilə Kreditora ümumilikdə 758,9 mln ABŞ dolları, həmçinin hazırki il ərzində 103,6 milyon ABŞ dolları vəsait ayrılmış və layihə üzrə Fondun 2018-ci ildə düşünülmüş büdcəsinin müvafiq xərc maddəsi müvəffəqlə icra olunmuşdur. Ödənilmiş 112,5 mln ABŞ dolları vəsaitdən Borcalan tərəfindən hazırki ildə 11,4 milyon ABŞ dolları köçürülmüş və digərləri isə 91,4 mln ABŞ dolları Kreditorun Bankda projekt üzrə açılmış xüsusi (escrow) hesabında saxlanılmışdır ki, növbəti illər ərzində layihə üzrə istifadə olunsun. Qeyd olunmalıdır ki, projektdən ötrü Fondun 2019-cu il büdcəsində vəsaitin ayrılması düşünülməmişdir. (<https://oilfund.C%%report-and-statistics/recent-figures> 2019).

ARDNF-nin vəsaitləri yaradılması məlumatları, hasilatın pay bölgüsü müqavilələrinə əsasən AR-nın payına düşən qazvə neftin satılmasından alınan cəmi bonuslar, gəlirlər, dividendlər, akrhesabı ödənişlər, neftin və qazın AR-nın ərazisiylə paylanılmasından qazanılan gəlirlər, investorlar tərəfindən təqdim edilən aktivlərdən daxilolmalar, fondun əsas vəsaitlərinin yerbəyer edilməsindən və idarə edilməsindən qazanılan gəlirlər, qrantlar və başqa təmənnasız yardımlar və başqa gəlirlər və daxilolmalardır.

Vurğulayaq ki, ARDNF suveren fond olaraq qısa zaman içərisində qazandığı uğurlar ilə AR-nın iqtisadiyyat sahəsində stimül rolunu oynayıb. 2003 – cü ildən bu yana artıq bu fond gəlirlərinin bir hissəsini dövlətin büdcəsinə transfer etməyə start verildi. Aktivlər isə qısa zaman içərisində dinamik olaraq böyüməyə başladı. 2005 – ci ildə aktivlərin ümumi midarı 1 mlrd dolları ötüb keçdi. 2007-ci ildə bu rəqəm 2 mlrd, 2008 –ci ildə 10 mlrd, 2012 – ci ildə isə 30 mlrd dollar oldu. 2019-cu ilin 31 martında verilən informasiyaya əsasən isə fondun aktivləri 40 mlrd dolları ötüb keçdi. 2018 –ci ildə ARDNF dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsi üzrə dünya səviyyəsində ən nüfuzlu 100 investoru siyahısında X yerdə dayandı.

“Yeni əsrin müqaviləsi”nin bağlanması ilə AR-nın neft siyasətinin təzə mərhələsinin təməlini qoyur. Bu, yeni Azərbaycan tarixində təzə dövrün

başlanması, dövlətin iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyinin bərpası, yeni sərmayə yatırımı, ÜDM-in çoxaldılması, təzə ofislər və sosial yaşamın optimallaşdırılması ənasına gəlir. Mövcud büdcə qanunvericiliyində Dövlət Büdcəsi və DNF arasında olan qarşılıqlı əlaqələri aydın, o cümlədən konkret prinsip və göstəricilər üzrə nizamlayan müddəalar yoxdur. Büdcə qanunvericiliyi NF-dan büdcəyə transfertlərin miqdarına günümüzədək qadağa qoyulmayıb. Bu səbəbdən son zamanlarda bəzi vaxtlar NF-nun cari il üzrə büdcəsi tam, bəzi vaxtlar isə 30-35%-i dövlət büdcəsinə yatırılıb.

Təkcə 2018-ci ilin iyununda “Büdcə sistemi barəsində” nizamnaməyə olunan əlavələr neft gəlirlindən istifadə etməyə limitlər qoymağı tələb etdi. Bu qaydaya əsasən, MN hər il dövlət büdcəsi hesabına sərf ediləcək neft gəlirlərinin həcmi hesablayacaq. Ancaq təklif edilən qayda yalnızca NF-nun deyil, neft sahəsinin vergi ödənişləri ilə tam şəkildə icmal büdcənin bütün neft gəlirindən istifadə üçün miqdar limiti qoymağı tələb edir. Büdcə qaydasına görə, sərf olunan neft gəlirlərinin miqdarının müəyyən olunmasından ötrü formul belə olur:

- Diqqətdə tutulan maliyyə ilinin başlanğıcına xalis maliyyə aktivlərinin 30 faizi və diqqətdə tutulan maliyyə ili boyunca qazanılan neft gəlirlərinin arasındakı fərq müəyyənləşdirilir;
- Bu göstəricilərin fərqindən alınan rəqəmin 20%-tapılır və bu 2 göstəriciylə müqayisə edilərək, ən kiçik olanın üzərinə əlavə olunur.

Təklif edilən mexanizm elə olmalıdır ki, nəzəri formada neft sahəsinin vergi ödənişləri azaldıqda NF-nun büdcəyə transfertlərinin miqdarını çoxaltmaq ilə büdcə limitləri ilə əlaqədar qanunvericiliyin tələbinə riayət etmək mümkün olsun. Bundan başqa, təklif edilən mexanizm neftin nisbətən ən aşağı qiymətləri (missal üçün, 50-55 dollar) olduğu mühitdə NF-nun bütöv xərclənməsinə əngəl yarada bilər. Misal, 2019-cu ilə baxmaq kifayət edir. Cari maliyyə ili üzrə icmal büdcə qanunvericiliyə əsasən təzə büdcə qaydasıyla hazırlanıb. Neftin dəyərinin 60 dollar olduğu mühitdən ötrü tərtib olunan cari büdcəyə əsasən NF-nun nəzərdə tutulan gəlirlərinin 73 %-nin dövlət büdcəsinin hesabına köçürülməsi düşünülür.

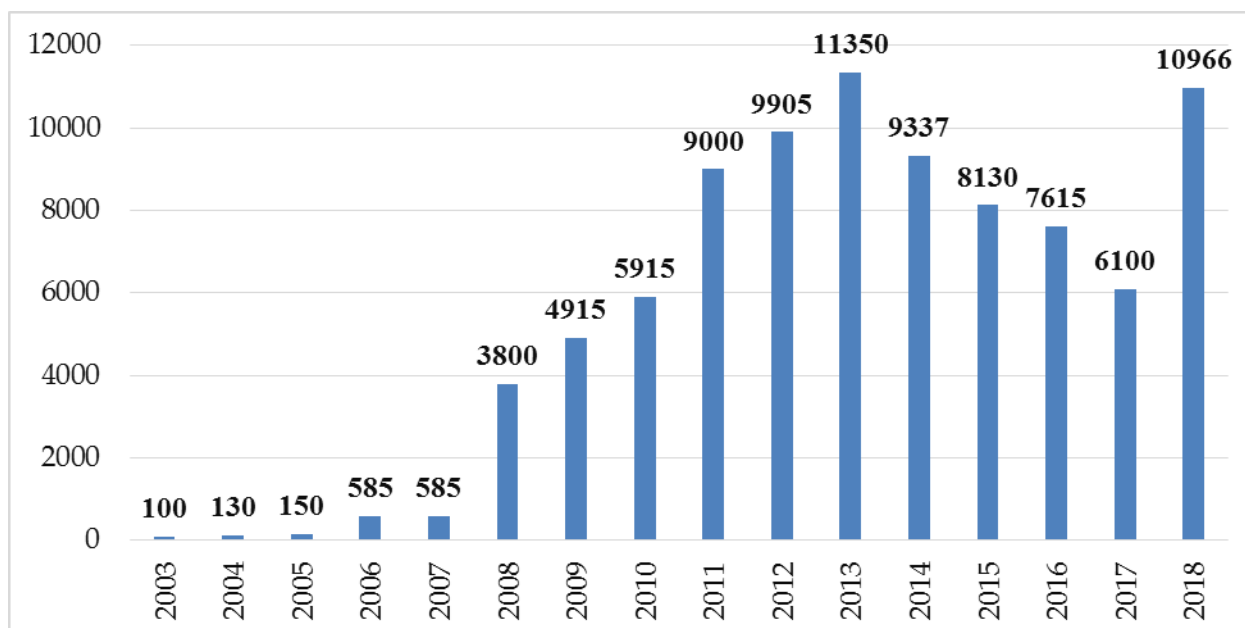
Məlumdur ki, bu icmal büdcə proqnozları neftin dəyəri 55 dollarlıq səviyyəsi üzrə tərtib edilsə idi, NF-nun ən azı 90 faizini, neftin dəyəri 50 dollar üzrə tərtib edilsə idi, NF-nun gəlirlərini bütövlükdə büdcəyə köçürmək lazım olardı. RF təcrübəsindəki kimi, elə hüquqi mexanizmlər təyin eləmək olar ki, neftin ən azı (40-45 dollar) qiymətləri mühitində belə, NF-nun cari maliyyə ili üzrə ümumi gəlirlərinin dövlət büdcəsi hesabına sərf edilən qismi 50%-lik limiti keçməsin. RF-da neftin dünya bazar qiymətinin 40 dollardan çox qiymət səviyyəsində qazanılan gəlirlərin hamısı NF-nun yığımına köçürülür.

Vurğulayaq ki, 2016-cı ilin dekabrında AR-nın təsdiq etdiyi iqtisadiyyatın mütəmadi tərəqqisinə aid SYX-də DNF-nun büdcə vasitəsilə istifadə edilməsilə əlaqədar təklif edilən “qızıl qayda” müxtəlif mexanizmlərin istifadə edilməsini tənqid edirdi. Bu sənəddə “qızıl qayda” sxeminin aşağıdakı 4 variantdan biri üsulu ilə tətbiq oluna biləcəyi qeyd olunmuşdur. Təklif edilənlərdən biri sabit köçürmə məbləğinin təyin olunması idi. Bu aspektdən yanaşmaya əsasən, ARDNF-dən dövlət büdcəsinə konservativ və eyni neft qiyməti, o cümlədən diqqətdə tutulan orta ixrac həcmələrinə görə sabit köçürmə tətbiq edə bilər.

İkinci yanaşma sabit neft qiymətinə uyğun olaraq təyin edilən köçürmələrin hesablanması nəzərdə tuturdu. Bu aspektdən yanaşmaya əsasən, ARDNF-in köçürmələri sabit və konservativ neft dəyəri əsasında tətbiq edilə bilərdi. III variant investisiyalardan qazanılacaq sabit gəlirlər səviyyəsində transfertin ola biləcəyini irəli sürür. Burada, dövlət büdcəsinə köçürmə ARDNF-in vəsaitlərinin idarə olunması ilə qazanılan sabit gəlir formasında həyata keçirilə bilərdi.

“Büdcə sistemi haqqında” nizamnaməyə yeni büdcə qaydasının tətbiq edilməsi ilə əlaqədar olunan əlavələrdən aydındır ki, ən yeni dövrdə nəzərdə tutulan mexanizm SYX-dəki dörd 4 seçimdən heç birinə uyğun gəlmir. DNF-na ilk vəsaitin köçməsindən həddən artıq qısa müddət sonra – artıq 2003-cü ildən bu yana dövlət büdcəsinə transfertlərin daxil edilməsinə başlandı.

Qrafik 3.2003-2018-ci illərdə Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə köçürmələr, mln. manat

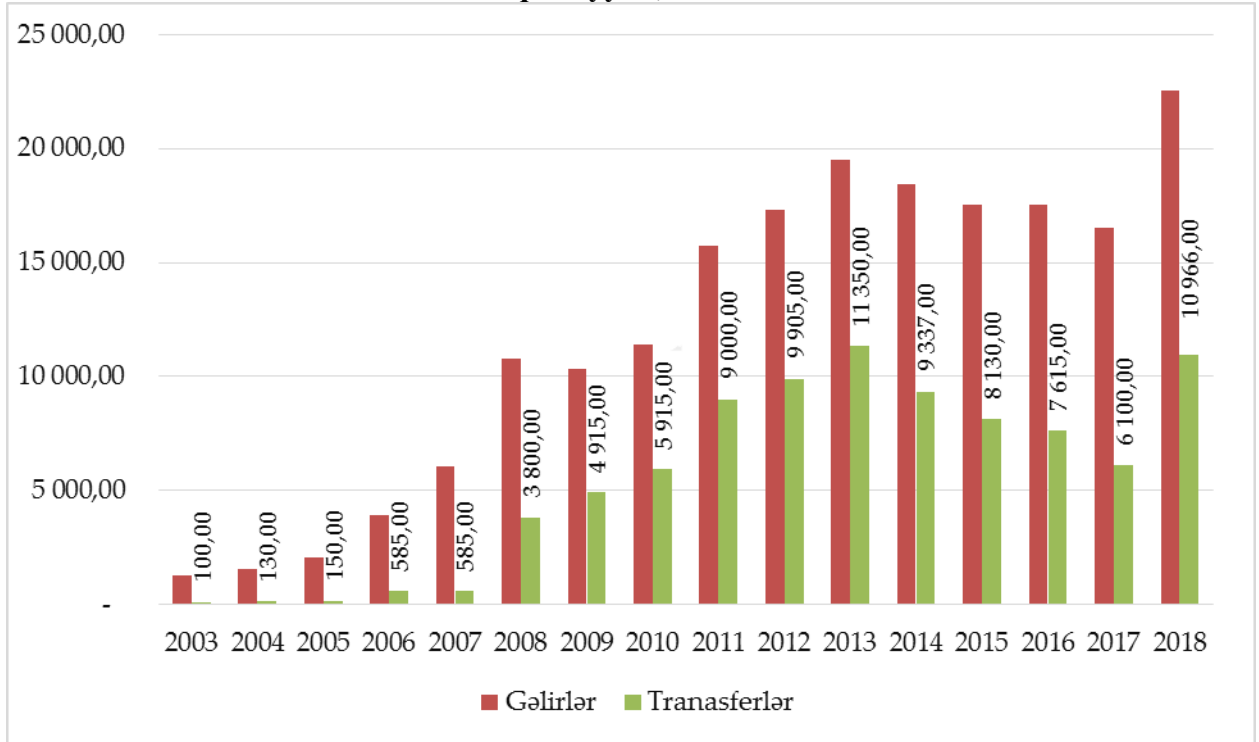

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://oilfund.az/report-and-statistics/budget-information/41-2020>.

2003-cü ildə NF-dan dövlət büdcəsinə daxil olunan vəsaitin miqdarı 100 mln. AZN olmuşdur. Növbəti illər ərzində bu miqdar mütəmadi olaraq artımla davam etmişdir. 2003-2007-ci illərdə transfertlərin dəyəri 100 mln. AZN-dan 584 mln. AZN-dək artdısa, 2008-ci ildə anidən 3.9 mlrd. AZN-a, 2011-ci ildəysə 9 mlrd. AZN-a qədər artacaq. Son zamanlarda NF-dan büdcə köçürmələrin ən yüksək dəyəri 2013-cü ildə olub – 11.260 mlrd. AZN. Növbəti illərdə, əsasən də dünya neft bazarlarında xam neftin dəyərinin sürətlə azaldığı 2015-2017-ci illər ərzində transfertlərin tutumu da böyük miqdarda azaldı və 2017-ci il ərzində büdcəyə ümumilikdə 6.2 mlrd. AZN transfert köçürüldü və bu 2011-ci ildən sonra ən az daxilolma idi. 2017-ci ilin II rübündən sonra neftin dəyərindəki artımlar təkrar dövləti NF-dan büdcəyə transfertləri çoxaltmağa məcbur etdi və dövlət büdcəsinin nəzərdə tutulan icra rəqəmlərinə uyğun olaraq köçürmələrin dəyəri orta hesabla 11 mlrd. AZN olur.

Neftin dəyərinə görə dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin DNF-nun transfertlərindən asılılıq səviyyəsi ayrı-ayrı illər ərzində fərqli olsa da, son 10 ildə dövlət büdcəsinin bu mənbədən asılılıq səviyyəsinin olduqca yüksək olduğu müşahidə olunub.

Qrafik 4.2003-2018-ci illərdə Dövlət Büdcəsinin Dövlət Neft Fondunun transfertlərinin asılılıq səviyyəsi, mln manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/budget-information> 2020.

Məlumatlardan göründüyü kimi, 2003-2007-ci illərdə NF-nun transfertlərinin dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərində xüsusi payı çox aşağı olub 15%-i keçməyib. Amma 2007-ci ildən sonrakı dövrlərdə AR-da neft hasilatının anidən 2 dəfə artması, dünya bazarında xam neftin dəyərinin hər barrel üçün 100 dollardan çox olması NF-nun gəlirlərinin ciddi şəkildə artımına təkan verdi. Məsələn, 2007-ci ildə DNF-nun gəlirləri 2.3 mlrd. AZN idisə, artıq 2008-ci ildə 7 dəfə çoxalaraq 15.6 mlrd. AZN oldu. 2011-ci ildə isə NF-nun ort hesabla 20 illik tarixində ən yüksək gəliri olub– 19.7 mlrd. AZN. Neftin qiymətinin kəskin düşdüyü 2015-2017-ci illərdə isə Fondun gəlirləri xeyli azalıb və 6-7.5 mlrd. AZN intervalındadır. NF-nun xərcləmələrinin böyük qismi hər zaman dövlət büdcəsinə

ayırmalarla əlaqəli olub və xərcləmələrin çox az bir qismi NF-nun şəxsi illik büdcəsi kontekstində istifadə olunub.

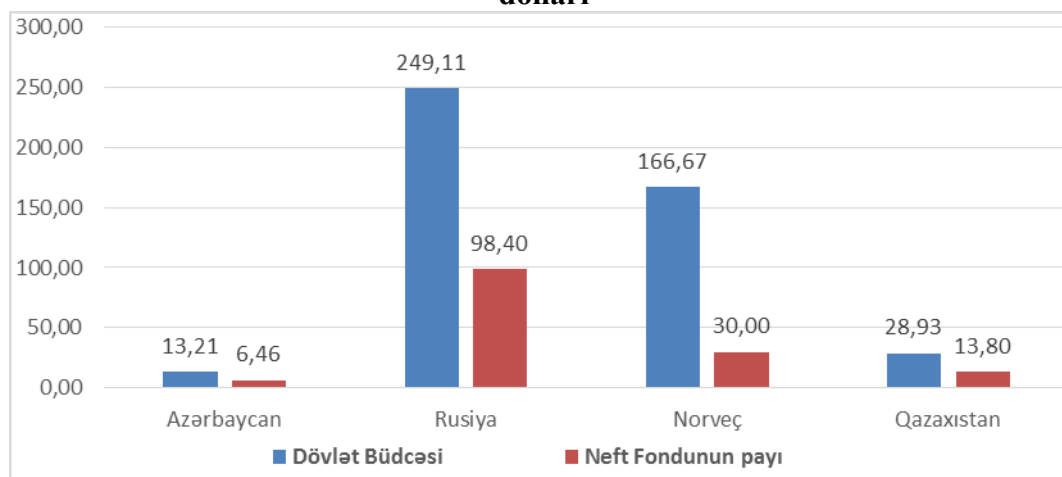
ARDNF-nin investisiya strategiyasının əsasını irihəcmli itkilərin minimuma endirilməsi şərti ilə maksimal gəlirliliyin əldə olunması təşkil eləyir. Portfelin maliyyə alətləri və ölkələr üzrə geniş diversifikasiyası, eləcə də makroiqtisadi mühitin daimi təhlili bu məqsədə nail olmağa və investisiya portfelinin stabil gəlirliliyinin təmin olunmasına xidmət eləyən amillərdəndir. İntestisiya siyasəti ARDNF-nin investisiya portfelinin hədəfini, proqnozlaşdırılan miqdarını, valyuta strukturunu, vəsaitlərin strateji bölgüsünü, hədəf gəlirliliyi (bençmark) və bir çox risk limitlərini müəyyən edir.

Ölkəmizdə NF-dan büdcəyə transfertlərinin dövlət büdcəsinin gəlirində payını müxtəlif neft ilə zəngin olan dövlətləriylə müqayisə eləmək bir sıra hüquqi və institusional səbəblərdən problematiktir. Ona görə ki, AR-da milli və xarici neft müəssisələrinin vergi ödəmələri dövlət büdcəsinə yatırılır. Ancaq hasilatın pay bölgüsü müqavilələri kontekstində hökumətə daxil olan ödənişlərin hamısı və aktivlərin yerləşdirilməsindən gəlirlər NF-na aiddir. O cümlədən, AR-nın təcrübəsində NF özü birbaşa xərcləmə edə bilər və dövlət büdcəsinə transfertlər tətbiq etməklə xərcləmələrə şərait yaradır. Ancaq Norveç və Qazaxıstan kimi neft ilə zəngin dövlətlərdə neft sahəsindən vergi və vergisiz olaraq hökumətin bütün gəlirləri təbii vəsaitlərin idarə edilməsiylə ilə bağlı fondlara daxil olur, təkə parlamentin qərarı ilə transfert kimi dövlət büdcəsinə girir. RF-da ölkəmizdəki kimi neft-qaz sahəsinin vergiləri dövlət büdcəsinə, xam neftin hər barrel üçün 40 ABŞ dollarından əlavə qazanclar isə NF-na (Rifah Fondu adlanır) yatırılır. Ancaq qeyd edilən ç dövləti ölkəmizdən fərləndirən fərqlər var:

- ☐ bu dövlətlərdə NF-nın dövlət büdcəsindən kənar avtonom hansısa proqramları maliyyələşdirmək təcrübəsi mövcud deyil. Qazaxıstan və Norveçdə NF Mərkəzi Bankın, RF-da isə MN-nin ixtiyarındadır;

- ☐ Bu dövlətlərdə NF xüsusi bir təsisat kimi mövcud deyil. Yalnızca Norveçdə və Qazaxıstanda neft fondu Mərkəzi Bankın, RF-da isə MN-nin ixtiyarındadır;
- ☐ AR-da NF-dan dövlət büdcəsinə köçürmənin miqdarı prezident, qeyd edilən 3 ölkədə isə parlament tərəfindən təsdiq olunur.

Qrafik 5. 2019-cı ildə 4 ölkədə neft-qaz gəlirlərinin dövlət büdcəsində payı, milyard ABŞ dolları

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/fund/documents/state-budget-2020> Business and economic datas <https://www.theglobaleconomy.com/compare-countries/2020>.

Qrafikdən görünür, 2019-cı ildə Norveçdə büdcənin neftdən asılılığı cəmi 19%, RF-da isə 40% olub. AR-da və Qazaxıstanda isə bu göstərici təxminən eyni – 48% olub. O cümlədən, AR-da dövlət büdcəsinin neft gəlirinin 75 %-i NF-nun transfertləri, 25 %-i neft-qaz müəssisələrinin vergiləri sayəsində yaranıb. Büdcədə neft gəlirinin xüsusi payı RF-da qeydə alınıb və 99.5 mlrd. dollar olub. Bu göstərici Norveçdə 32, Qazaxıstanda 14.9, AR-da 4.7 mlrd. Dollar təşkil eləyir.

Ancaq, 2019-cü illər dövlət büdcəsində neft gəlirinin ən az olduğu il olub. 2019-cü ildə bu göstərici 80 %-dən çox artıb və ümumi dövlət büdcəsi gəlirlərinin 58 %-ni təşkil edib.

DNF İyirmiillik uğurlu fəaliyyəti ilə dünya miqyasında tanınıb və ən yeni zamanda dünyanın 60 ən şəffaf suveren ehtiyatları arasında IV sıradadır. Bu şəffaf fəaliyyətin göstəricisi kimi DNF 2007-ci ilin mayında “BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı” la təltif edilib. Bundan əlaqə, ARDNF keçən ilin oktyabrında

Suveren Fondlar İnstitutu (SWFI) tərəfindən hazırlanmış yer üzünün ən nüfuzlu 100 investoru siyahısına əlavə olunub və dövlət vəsaitlərinin idarə olunması üzrə fərqli göstəricilər əsas götürülməklə X yeri tutub.

DNF-nun gəlirləri 145 mlrd dollar ötüb keçib və ARDNF bu zamanadək “Azəri-Çıraq-Günəşli” proyektindən 141,5 mlrd dollar, “Şahdəniz” yatağı üzrə qazın satılmasından isə 2,7 mlrd dollar qazanıb. 2019-cu ilin yanvar-mart aylarında isə AÇG layihəsi kontekstində DNF-na 2,35 mlrd dollar gəlib. Eyni zamanda ilk 3 ay ərzində Neft Fondunun “Şahdəniz” yatağı üzrə kondensatın satışlarından 92 mln dollar qazanılıb. Müasir AÇG sazişinə görə, 2018-2025-ci illərdə ARDNF-ə 3,7 mlrd dollar ödənilməsi düşünülür və keçən 2 il ərzində bonus dəyərinin 900 mln dolları fonda ödəniş edilib.

AR-nın neftinin dünya bazarına çıxarılmasında xüsusi rolu olan BTC əsas ixrac boru kəməri proyektində AR-nın iştirak hissəsinin maliyyələşdirilməsinə 287 mln AZN, AÇG proyektində SOCAR-ın iştirak hissəsinin maliyyələşdirilməsi 89,7 mln AZN, AR təbii qazının Avropaya nəql edilməsini planlayan Cənub Qaz Dəhlizinə 1,7 mlrd AZN, Türkiyədə “Star” neft emalı kompleksinin inşasına 1,78 mlrd AZN, DİŞ-nin nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsinə 90 mln AZN, ölkəmizin nəqliyyat-tranzit imkanlarına xüsusi töhfə verən BTQ dəmir yolu xətti proyektinə isə 747,7 mln manat xərcləyib. (http://sai.gov.az/upload/files/2020_REY.pdf).

Bununla yanaşı, 20 illik fəaliyyətində NF dövlət büdcəsinə transfertləri 93,4 mlrd AZN, AMB-na transfertləri isə 4 mlrd AZN təşkil edib. 2001-ci ildə fondada 271 mln ABŞ dolları məbləğində vəsait mövcud idisə, cari il mart ayının 31-nə bu rəqəm 40 mlrd 284,4 mln dollar olub. Belə ki, bu il 20 illiyini qeyd eləyən DNF-nun vəsaitlərinin tutumu fondun tarixində ilk dəfə 40 mlrd dolları giriş olub.

Yalnız hazırki ilin yanvar-mart aylarda ARDNF-in büdcə gəliri 5,87 mlrd AZN, xərcləri isə 2,75 mlrd AZN təşkil edib. I rübdə fondun qaz və neft müqavilələrinin imzalanması ilə bağlı gəlirləri 4,7 mlrd AZN, həmçinin mənfəət neftin və qazın satışlarından 3,94 mlrd AZN, bonus ödənişləri 767,5 mln manat, tranzit gəlirləri 5,3 mln manat təşkil edib.

Bu il mart ayının 31-nə NF-nun investisiya portfelinin ABŞ dolları 56 %-ni, avro 33,4 %-ni, Avstraliya dolları 0,7 %-ni, funt-sterlinq 5 %-ni, Türkiyə lirəsi 0,7 %-ni, Rusiya rublu 0,8 %-ni, Koreya vonu 0,6 %-ni, Çin yuanı 1,3 %-ni, Yaponiya yeni 1,5 %-ni, başqa valyutalar isə 1,5 %-ni olub. ABŞ dolları portfelinin 2,86 mlrd dollarlıq qismini qızıl investisiyalarından ibarət olur. O cümlədən, ARDNF-in investisiya portfelinin orta hesabla 675 min AZN Azərbaycan manatıdır.

2019-cu il martın sonuna DN-nun investisiya portfelinin fərqli aktivlər üzrə bölgüsündə 75 % pul bazarı vasitələri və istiqrazları, 13,5 % səhmlər, 5,4 % daşınmaz əmlak və 7,5 % isə qızıldan ibarət olub. DNF-nun investisiya portfelinin dövlətlərin tərəqqi səviyyəsinə görə bölgülərə ayrıldıqda 66,36 % İEÖ, 26,74 % İEOÖ və 6,83 % beynəlxalq maliyyə qurumu əhatə edib.

20 illik fəaliyyəti zamanı AR-nın tərəqqisinə və tərəqqisinə xidmət göstərən fondun ölkədə və dünyada əldə etdiyi bu təşkilatın hələ uzun zamanlar ölkəmizə sədaqətlə xidmət göstərəcəyini deməyə mütləq əsas verir.

2019-da DNF-nun vəsaitlərinin idarəedilməsindən qazanılan gəlirlər 605,84 mln. dollar yaxud 1042,04 mln. AZN olması düşünülür ki, bu da AZN ifadəsi ilə 2018-ci ilin uyğun icra göstəricisindən 26,7 mln. manat yaxud 2,5% az, 2018-ci ilin proqnoz göstəricisindən 78,1 mln. manat və ya 8,1% çox, nəzərdə tutulan icra göstəricisindən isə 49,82 mln. AZN və ya da 4,5% azdır. 2019-cu ildən ötrü orta illik gəlirlilik göstəricisi 1,72 % səviyyəsində olması başa düşülür ki, bu da 2018-ci ilin proqnoz göstəricisindən (1,51%) 0,21 faiz bəndi artıqdır.

2.3. Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Təbii sərvətlərdən asılı olan dövlətlərin ən böyük narahatlıqlarından biri resursların qısa və ortamüddətli qiymət titrəyişlərindən təsirlənən xərclərin

dəyişkənliyi. Buna görə də neft gəlirlərinin hökumət xəzinəsinə daxil olması mexanizmini bilmək olduqca əhəmiyyətlidir.

ARDNŞ mənfəət neftində və mənfəət qazında şirkətin payını özündə saxlayır, Azərbaycan hökumətinin mənfəət nefti və mənfəət qazındakı payının satışından qazanılan vəsaitlər isə birbaşa olaraq ARDNF-ə köçürülür.

Dövlət başçımızın 2018-ci il dekabrın 18 verilən fərmanına əsasən **“Büdcə qaydasına müvafiq icmal büdcə xərcinin maksimum həddinin təyin edilməsi Qaydası”na** əsasən neft və qaz gəlirindən daxilolmalar maksimum olduqda onların 25 %-dən yuxarı hissəsi yığma istiqamətləndirilir. İcmal büdcə xərcinin maksimum həddi icmal büdcənin sərf edilə bilən neft gəliri, icmal büdcənin qeyri-neft gəliri və icmal büdcəyə digər bir başqa daxilolmalar üzrə aşağıdakı kimi müəyyən olunur

Düstur 1:

$$\dot{IX} = \dot{IG}_{xn} + \dot{IG}_{qnd}$$

burada:

\dot{IX} – icmal büdcə xərclərinin yuxarı həddi;

\dot{IG}_{xn} – xərclənə bilən neft gəlirləri;

\dot{IG}_{qnd} – icmal büdcənin qeyri-neft gəlirləri və digər daxilolmalardır.

(<http://e-qanun.az/framework/40972>)

Sərf edilə bilən neft gəlirləri, sonrakı büdcə ilinin başlanğıcına bu qaydanın 3.3-cü bəndində qeyd edilən xalis maliyyə aktivlərinin 30 %-dən çox olmamaqla aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Düstur 2:

$$\dot{IG}_{xn(XMA)} = XMA * 30\%$$

burada:

$\dot{IG}_{xn(XMA)}$ – xalis maliyyə aktivləri üzrə müəyyən edilən xərclənən neft gəlirləri;

XMA – xalis maliyyə aktivləridir.

Qanuna əsasən xalis maliyyə aktivləri bu büdcə ilinin axırına ARDNF-nun vəsaitinin qalıq hissəsi, vahid xəzinə hesabının qalıq hissəsi, AR adından imzalanan müqavilələrin vəzifələri üzrə xarici ölkələrin verəcəkləri dövlət və borc mərkəzlərinin dövlət büdcəsi önündə sözügedən ilə görə öhdəliklərinin (vergi borcları çıxmaq şərtilə) cəmi ilə ümumi dövlət borcunun fərqi şəklində təyin olunur. Sərf ediləcək neft gəliri (İG_{xn}) xalis maliyyə aktivləri üzrə təyin olunan sərf ediləcək neft gəliri (İG_{xn}(XMA)) icmal büdcənin nəzərdə tutulan neft gəlirlərindən artıq olduqda ortaya çıxan fərqin 20 faizi ilə icmal büdcənin nəzərdə tutulan neft gəlirlərinin toplamı, aşağı olduqda isə ortaya çıxan fərqin 20 %-i ilə xalis maliyyə aktivləri üzrə təyin edilən sərf ediləcək neft gəlirinin (İG_{xn}(XMA)) toplamı üzrə təyi edilir:

Düstur 3:

Xalis maliyyə aktivlərinə uyğun formada təyin edilən sərf ediləcək neft gəlirləri (İG_{xn}(XMA)) düşünülmən neft gəlirlərindən artıq olarsa

$$\dot{I}G_{xn} = G_{pn} + (\dot{I}G_{xn(XMA)} - G_{pn}) * 20 \%$$

Düstur 4:

Xalis maliyyə aktivləri üzrə təyin olunan sərf ediləcək olan neft gəliri (İG_{xn}(XMA)) düşünülmən neft gəlirlərindən aşağı olarsa

$$\dot{I}G_{xn} = \dot{I}G_{xn(XMA)} + (G_{pn} - \dot{I}G_{xn(XMA)}) * 20 \%$$

burada:

G_{pn} – icmal büdcənin proqnozlaşdırılan neft gəlirləridir.

Büdcənin sabit olmasını və dövlətin xüsusi maliyyə sisteminin uzun zamanlı dözümlülüyünü bərpa etməkdən ötrü icmal büdcə xərcinin maksimum həddi büdcə qaydasına görə təyin olunur. Buna uyğun olaraq 2020-ci il dövlət büdcəsinin proyektı üzrə makro-fiskal çərçivə təyin olunmasında, əsasən dövlətin xalis maliyyə aktivı, sonra nəzərdə tutulan qeyri-neft gəlirləri də əsas götürülməklə icmal büdcə xərcinin, sərf ediləcək neft gəlirlərinin, həmçinin ARDNF-dan transfertin maksimum hədləri təyin olunub.

Dövlət başçımızın 2018-ci il dekabrın 22 verdiyi sərəncama əsasən, 2020, 2021, və 2022-ci illərdə sözügedən büdcənin qeyri-neft baza defisitinin qeyri-neft ÜDM-da xüsusi payı üzrə hədəf göstəriciləri 30,2%, 28,2% və 27,2% təyin olunub. Təyin olunan fiskal çərçivə və dövlət büdcəsinin 2020-ci il üçün nəzərdə tutulan xərcləri daxil olmaqla, 2020-ci ildə icmal büdcənin qeyri-neft baza defisitinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti 28,3% səviyyəsində olması ehtimal edilir ki, bu da hədəf göstərici olan 30,2%-dən azdır. İqtisadiyyat Nazirliyinin ortazamanlı dövrdə qeyri-neft ÜDM-in çoxalmasına görə verdiyi proqnozları nəzərə alınırsa, icmal büdcənin qeyri-neft bazasının kəsinin qeyri-neft ÜDM-ə müqayisəsi orta zamanlı dövr ərzində də nəzərdə tutulan enmə dinamikasından da sürətli şəkildə aşağı düşə bilər.

Büdcə qaydasına görə icmal büdcə xərcinin maksimum limiti mühafizəkar ssenari üzrə mənfi fərziyyələr üzrə müəyyən edilib, bu da xalis maliyyə aktivinin həqiqi gözləntilərdən az müəyyən olunmasıyla nəticələnir. Xalis maliyyə aktivləri üzrə təyin olunan sərf ediləcək neft gəlirləri də həqiqi gözləntilərdən az olur ki, bu da neft gəlirlərinin qənaət ilə istifadə edilməsinə istiqamətlənmiş məqsədmüvafiq tədbir hesab edilir. O cümlədən, büdcə qaydasına görə icmal büdcə xərclərinin maksimum həddinə müəyyən edilən inflyasiya səviyyəsini əsas götürən 3%lik limit də büdcə protsiklikliyinə əngəl olaraq, sərf ediləcək olan neft gəlirinin qənaət ilə istifadə olunması məqsədini güdür.

Dövlət büdcəsinin gəliri təyin edilərkən xam neftin 1 barrelinin dəyəri 55 dollar olub. Dünyəvi enerji bazarında həyata keçirilən tendensiyalar əsas götürülməklə beynəlxalq maliyyə şirkətləri tərəfindən verilən proqnozlar isə daha ürəkəçandır. BVF-nun proqnozlarına əsasən, 2020-ci ildən ötrü “Brent” markalı neftin bir barrel üzrə orta illik dəyərinin 58,85 dollar, Dünya Bankının gözləntilərinə görə isə 59 dollar olacağı düşünülür. (<http://www.stat.gov.az>)

2007-ci ildən 2018-ci ilə qədər DNF-nun mənbələr (hasilatın pay bölgüsü müqavilələrinə əsasən AR-nın payına düşən karbohidrogenlərin satışlarından qazanılan bonuslar, gəlirlər, karbohidrogen resurslarının istifadə olunması ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən təqdim edilən dividendlər, akrhesabı ödənişlər, qazın və neftin AR-nın ərazisi ilə nəql olunmasından əldə edilən gəlirlər,

sərmayəçilər tərəfindən təhvil olunan aktivlərdən qazanılan gəlir, fondun aktivlərinin idarə edilməsindən və yerləşdirilməsindən qazanılan vəsaitlər, qrantlar və digər köməkliklər, qanunvericiliyə əsasən digər gəlirlər və vəsaitlər vasitəsilə yaranan gəlir və aktivlərinin tutumu barəsində informasiya aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 7. Dövlət Neft Fondunun gəlirləri və aktivləri

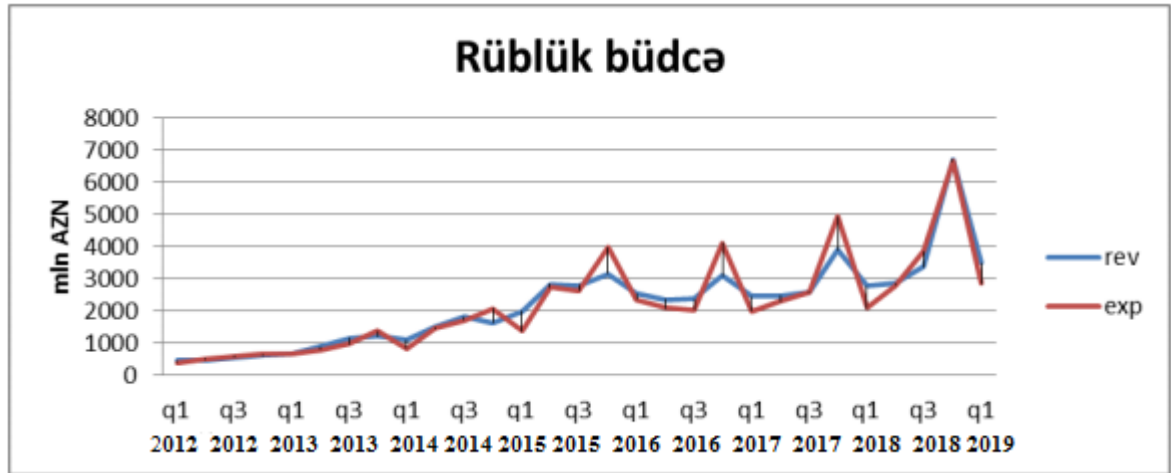
İllər	Dövlət Neft Fondunun gəlirləri (mln. AZN)	Dövlət Neft Fondunun aktivləri (mln. ABŞ dolları)
2007	248.0	492.0
2008	295.0	692.0
2009	364.0	816.0
2010	317.0	964.0
2011	660.0	1394.0
2012	986.0	1454.0
2013	1 886.0	2475.0
2014	11 865.0	11219.0
2015	8 177.0	14900.0
2016	13 089.0	22767.0
2017	15 628.0	29800.0
2018	13673.7	34129.4
Total	67188,7	

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Kmitəsi <http://www.stat.gov.az>, 2020, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/>, 2020.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlət büdcəsi dəyişkənlik problemlərinin tədqiqi və onun iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi üçün açar rolunu oynayır. Diaqramdan görüldüyü kimi, rüblük büdcə xərc və gəlirləri daxili illik fərqlərin olması səbəbindən çox qeyri-sabit və protsiklidir. Nümunə ölçüsünün (2012-ci ildən start verərək iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliyi) Azərbaycan üçün böyük olmadığını diqqətə alaraq, biz parametrik metodundan yararlanmalı və illik dəyişkənliyi rüblük dəyişkənlikdən (burada maliyyə nəzəriyyəsində olduğu kimi, standart yayınma nəzərdə tutulur) ayırmalı olduq ki, bu da 1,33 və 1,46 milyard manatdır və bir müddətlik kovariasiyanı nəzərə aldıqda, bu, illik 4,63 və 4,64 milyard dəyişkənlik deməkdir. Burada xərc və gəlir hissələri üçün illik dəyişkənlik

eynidir, ancaq büdcənin özünün ölçüsü ilə nisbətdə bu, onun 25-35%-dir. Belə ki, xərclərin dəyişkənlik səviyyəsi büdcənin ölçüsü baxımından yüksəkdir.

Qrafik 6. Rüblük büdcənin dəyişkənliyi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Kmitəsi <http://www.stat.gov.az>, 2020, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/>, 2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Dövlətimizin neft gəlirlərinin çoxalması neft dəyərinin yüksəlməsi qarşılıqlı olaraq əlaqədərdir. Qara qızılın dəyəri artanda dövlətin gəlirlərinin yüksəlməsinə, əks halda isə azalmasına təsir etmişdir. Təhlil üçün üç ölkədə büdcə xərclərinin artımı əyrisini nəzərdən keçirək. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda Norveçdən gözlə görünə biləcək dərəcədə yüksək büdcə dəyişkənliyi (volatilliyi), Qazaxıstandan isə daha dəyişkən büdcə artımı var (Diaqram). Son 10 ildə Azərbaycanda xərclərin çoxalmasının standart yayınması 26-ya bərabərdir, Qazaxıstanda bu rəqəm 16, Norveçdə 2 təşkil edir.

AR-nın neft gəlirinin çoxalması neft dəyərinin müəyyən qədər qalxması mütənasıbdır. Qara qızılın dəyəri yüksəldiyində dövlətin gəlirlərinin artmasına, bunun əksi olduqda isə düşməsinə səbəb olmuşdur. Təhlil məqsədilə 3 dövlətdə büdcə xərclərinin artımı əyrisinə baxaq. Araşdırma zamanı, AR-da Norveçdən ciddi dərəcədə yüksək büdcə dəyişkənliyi (volatilliyi), Qazaxıstandan isə daha dəyişkən büdcə artımı müşahidə edilir (Diaqram). Son zamanlar AR-da xərclərin

artmasının standart yayınması 26-dır, Qazaxıstanda bu göstərici 17, Norveçdə 2 olur.

Qrafik 7. Müqayisəli büdcə xərclərinin artım tempi (milli valyutalar; BVF-in məlumatları)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu <https://www.oilfund.az/>, 2019
Beynəlxalq Valyuta Fondu <https://www.imf.org/en/Countries/> 2020.

AR-da neft gəlirlərindən asılılığın ən aza endirilməsi fonunda həyata keçirilən işlərin məntiqi ardıcılığı olaraq 2020-ci ilə dövlət büdcəsinin gəlirində neft sahəsinin payı 57,2 faiz olmaq ilə 2019-cu ilin ehtimal göstəricisinə görə 3,8 % daha az ehtimal edilir. (<http://www.stat.gov.az>) Neft gəlirindən asılılığın ən aza endirilməsi qeyri-neft gəlirinin büdcə gəlirlərində olan payının artmasını özündə bürzə verir. Bundan başqa, günümüzdə büdcənin tərtib edilməsində büdcə qaydasının istifadə edilməsi təbii ehtiyat gəlirlərinin istehlak olunması və toplanmasının kombinasiyası arasında müsbət seçimin həyata keçirilməsinə, nəticə etibarilə neft – qaz resursunun tükənən və bərpa edilməyən sərvətlərə aid olmasını düşünərək, bu gəlirlərin gələcək illərdə dövlətin iqtisadiyyatının əsas gücünə dönüşərək qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə yönəldilməsinə imkan yaradır.

Cədvəl 8. AR Dövlət Neft Fondunun 2020-ci il üzrə xərcləri, mln. manat.

Göstəricilər	2018 (icra)	2019		2020 (layihə)						
		proqnoz	gözlənilən icra	məbləğ	xüsusi çəki, %	müqayisə				
						2018-ci ilin icrası ilə		2019-cu ilin proqnozu ilə		
						+;-	%	+;-	%	
1	Xərclər, cəmi	11566,7	11685,35	11615,35	11578,8	98,8	144,4	102,3	-5,4	100,0
2.	Dövlət büdcəsinə transfertin yuxarı həddi	10768,1	11414,4	12374,4	11451,1	98,83	382,0	104,5	-13,4	98,7
3.	Dövlət Neft Fondunun idarəedilməsi ilə bağlı xərclər	23,4	30,25	31,85	29,72	0,25	6,62	137,5	-1,1	95,8

Mənbə: AR Hesablama Palatası http://sai.gov.az/upload/files/Rey_ARDNF_%202020.pdf 2020

2020-ci ildən ötrü dövlət büdcəsi haqqında AR Qanun layihəsinə 2020-ci il üzrə NF-dan dövlət büdcəsinə transfertin maksimum 11 460,0 mln. AZN təyin olunmuşdur. Sərəncamın layihəsində 2019-cu ildə 22 dövlət büdcəsinə transfertin maksimum ilə bağlı xərclər 2018-ci ilin uyğun icra göstəricisindən 382,0 mln. AZN yaxud 3,7 % çox, 2019-cu ilin uyğun proqnozlarından və diqqətdə tutulan icra göstəricilərindən 15,4 mln. AZN yaxud 1% azdır. 2019-cu ildə 9 ay müddətində DNF-dan dövlət büdcəsinə 7 647 mln AZN vəsait transfer olunmuş və bu xərc maddəsi illik büdcədə qeyd edilənə nisbətən 67,4 % icra olunmuşdur. Dövlət büdcəsinə transfert ilə bağlı xərclər 2018-ci ilin həmin dövrüylə nisbətdə (7 799 mln AZN) 3,4 % az olmuşdur. O cümlədən, vurğulamaq istəyirik ki, hazırki ilə müqayisədə gələcək ildə Dövlət Büdcəsinə transfert dəyərinin 14,0 mln. AZN dəyərində nəzərdə tutulmasa da transfert dəyərinin çox olduğunu və milli iqtisadiyyatın SYX-də təsbit olunan dövlət büdcəsinin DNF-nun transfertlərindən asılılığın azaldılması üçün uyğun olmamasını qeyd edirik.

2020-ci ildən ötrü DNF-nun büdcə layihəsində Fondun idarə edilməsi ilə bağlı bütün xərcləri 29 821,4 min AZN dəyərində olması nəzərdə tutulur ki, bu da 2018-ci ilin uyğun icra göstəricisindən 6,76 mln. AZN və yaxud 29,7 % çox, 2019-cü ilin proqnoz göstəricisindən 1,0 mln. AZN və ya 3,4 % az olur. NF-nun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər Fondun 2019-cü ilin 9 ayı boyunca üçün təsdiq olunmuş smeta xərcləri ilə (31,8 mln manat) müqayisədə 18,6 mln manat yaxud 57,3 faiz səviyyəsində icra olunmuşdur. NF-nun büdcəsinin bu maddəyə əsasən xərcləri 2018-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə (15,8 mln manat) 9,5 % çox olmuşdur.

Cədvəl 9. NF-na idarəetməyə verilmiş vəsaitlərin istifadə vəziyyəti

	31.12.2018	30.09.2019
Həcmi	339,406,498	495,764,100
Gəlir	10,637,278	6,357,500
Maliyyə Nazirliyindən Fonda ötürülən vəsait	331,620,000	150,000,000
Fondan Maliyyə Nazirliyinə ötürülən vəsait	449,076,730	-

Mənbə: AR Hesablama Palatası http://sai.gov.az/upload/files/Rey_ARDNF_%202020.pdf 2020

Cədvəldən görünür ki, MN-nin Fonda idarəetməyə verdiyi vəsait qalığı 2018-ci ilin sonuna 348,5 mln. ABŞ dolları, 2019-cü il 30 sentyabra kimi isə 486,9 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2019-cü il 30 sentyabrına hər hansı vəsait qalığının 113,1 mln. ABŞ dolları sərbəst qalıq üzrə, 318,8 mln. ABŞ dolları Təminat Fondu üzrə və 87,0 mln. dolları isə Qəbələ radiolokasiya stansiyası üzrə olmuşdur. İlin başlanğıcından 2019-cü il 30 sentyabradək 6,46 mln. ABŞ dolları tutumunda faiz təyin edilmişdir. O cümlədən, MN-dən protokol üzrə yerləşdirilmiş vəsaitin miqdarı 150,0 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

III FƏSİL. BÜDCƏNİN NEFT GƏLİRLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ ƏSAS PRESPEKTİVLİYİ

3.1 Bütçə gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin mövcud problemləri və onların aradan qaldırılmasının yolları

Müasir dövrdə İEÖ-də dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının bir çoxu maliyyə-bütçə nəzarətinin reallaşdırılmasının vacib metodlarından biri kimi əlverişlilik auditindən xüsusilə faydalanırlar. Onun əsas məqsədi mövcud dövlət vəsaitlərinin istifadəsində sosial faydaya malik nəticəni təyin etməkdir.

Bütçə nəzarəti bütçə prosesində təşkil olunan dövlət maliyyə nəzarətinin əsas tərkib hissəsidir. Bu nəzarət proqramının məqsədi bütçə əlaqələrinin iştirakçıları tərəfindən bütçə qanunvericiliyinə riayət edilməsinə nəzarət təşkil etməkdir.

Günümüzdə maliyyə nəzarəti sahəsindəki problemləri 2 qrupa bölmək olar:

- ölkə daxilində maliyyə nəzarətinin təşkil edilməsini qaydaya salan normativ-hüquqi bazayla əlaqədar yaranan problemlər;
- maliyyə nəzarəti idarələrinin fəaliyyətlərindəki nöqsanlarla əlaqədar yaranan problemlər.

Maliyyə nəzarətinin təşkili zamanı nizam-intizam yaradan normativ-hüquqi baza ilə əlaqəli yaranan problemlərin ilk cərgəsində maliyyə nəzarəti üzrə qanunun yaxud konsepsiyanın mövcud olmaması durur.

Bu problemi “Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında” uyğun qanunun tərtib olunması və qəbul olunması yoluyla həll etmək olar. Bu qanunun qəbul edilməsi MN-nin növləri, məqsədləri, vəzifələri, prinsipləri təşkilinin metodları, bütçə maliyyə nəzarəti sisteminin strukturu, nəzarət orqanlarının fəaliyyət göstərdiyi sektorlar, dövlət auditinin həyata keçirilməsi hüquqları və nəticələrinin formal hal alması qaydaları, o cümlədən, nəzarət idarələrinin birgə əlaqə və koordinasiya məsələlərinə ümumi yanaşmanın əmələ gəlməsi nöqtəyi-nəzərindən çox vacibdir.

Vurğulayaq ki, son zamanlarda Avropa dövlətlərinin inkişaf etmiş təcrübələri əsasında uyğun qanun layihəsi ölkə daxilində (“Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında”) tərtib edilsə də onun qəbul edilmə prosesi bir sıra səbəblərdən ləngiyir.

MN-nin normativ-hüquqi bazası ilə əlaqədar və dövlətin MN-nin effektivliyini zəiflədən problemlərdən biri də maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə diqqətdə tutulan inzibati tədbirlərin təsirsiz olması, istifadə olunan cərimələrin miqdarının az olması, bəzi sahələr (satınalmalar) üzrə qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasına əsasən isə hansısa bir cəza tədbirinin olmasıdır.

Məsələn, AR İXM-də dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatın maliyyə-təsərrüfat işlərində maliyyə qaydalarına riayət etməməsi, o cümlədən, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlardan, məqsədli büdcə fondlarından ayrılan vəsaitdən təyinatı üzrə istifadə etməməsinə və büdcədən kənar vəsaitlərini bəzi münasib orqanlarla razılaşdırılaraq təsdiq olunmuş smetaya müvafiq şəkildə xərcləməməsinə, normadan çox ştat vahidləri saxlamasına görə onların vəzifəli şəxslərinə 400-800 AZN dəyərində cərimə təyin olunur (AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi, 2015).

Fərqləndirməkdən ötrü RF-nın uyğun qanunvericiliyində analogi qayda-qanun pozuntusuna görə dövlət büdcəsindən maliyyələşən şirkətlərin vəzifəliləri 20000-50000 min rubladək (520-1300 AZN) dəyərdə cərimə edilir (www.base.garant.ru).

Dövlət maliyyə nəzarəti idarələrinin etdiyi nəzarət tədbirlərinin yekunları üzrə tapılan nöqsanların 12,6 %-nin vergi qanunvericiliyinin, 23%-nin büdcə qanunvericiliyinin, 20,3%-nin mühasibat uçotu və hesabatlılıqda, 7,8%-nin isə dövlət satınalmaları ilə əlaqədar pozuntular olduğunu bilsək, bu çatışmazlıqlar üzrə inzibati tədbirlərin ciddiləşdirilməsinə, cərimələrin dəyərinin artmasına tələb çoxalır (AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi, 2015).

Bu tədbirlər, büdcə vəsaitlərindən istifadə etməyin effektivliyinin çoxaldılmasına, hesablılıq və şəffaflığın təmin olunmasına, maliyyə inzibatçılığının

gücləndirilməsinə və rüşvətxorluq halları ilə daha optimal mübarizəyə dəstək olmuş olar.

Cədvəl 10. Bütçə maliyyə nəzarətinin təşkili problemləri və onların həlli yolları

Bütçə maliyyə nəzarətinin təşkili problemləri	Bütçə maliyyə nəzarətinin mövcud problemlərinin həll edilməsi metodları
<p>Struktur</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Bütçə maliyyə nəzarətinin reallaşdırılmasının normativ- hüquqi bazasının yoxluğu ➤ Bütçə maliyyə nəzarəti idarələrinin işində paralelizm ➤ nəzarət idarələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin zəif olması 	<p>Bütçə maliyyə nəzarəti haqqında Qanunun qəbul olunması metodu ilə hüquqi bazanın yaradılması, ərsəyə gətirilməsi</p>
<p>Metodoloji</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ nəzarəttədbirlərinin təşkil edilməsinin xüsusi metodologiya və normalarının olmaması 	<p>Bütçə maliyyə nəzarəti üzrə vahid konsepsiyanın tərtib edilməsi və nəzarət tədbirlərinin görülməsinin ümumi normativlərinin tərtib və tətbiq olunması</p>
<p>İnformasiya</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Tapılan nöqsanlar, çatışmazlıqla haqda vahid məlumat bazasının olmaması ➤ Təcrübə mübadiləsi nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq qurumlarla münasibətlərin zəifliyi 	<p>Vahid məlumat bazasının ərsəyə gətirilməsi</p>

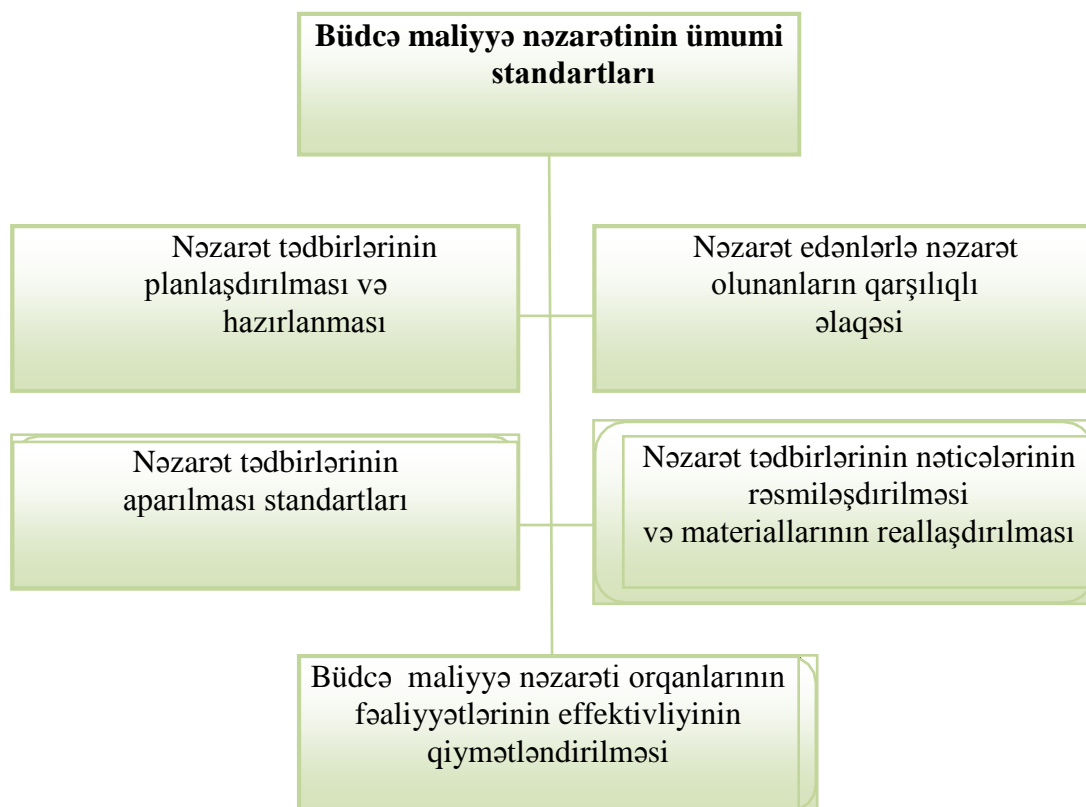
Mənbə: www.studyi.ru internet resursunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Maliyyə nəzarəti sahəsindəki problemlərə və əksikliklərə MN orqanlarına nəzarətin təşkil edilməsinə aid vahid standart və qaydalarının tərtib olunmamasını da aid etmək olar.

Bəllidir ki, müasir zamanda bütçə maliyyə nəzarəti sistemi bəzi nəzarət-təftiş idarələrini özündə göstərir və onların da hamısının xüsusi məqsədləri və vəzifələri mövcuddur. Lakin nəzarət idarələr və nəzarət edilən qurumlar fərqli olsa da nəzarət fəaliyyətlərinin əsas məqsədi eynidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən nəzarət tədbirlərinin təşkil edilməsi zamanı vahid qayda və normaların nəzərə alınması zəruridir.

Müasir dövrdə büdcə maliyyə nəzarəti idarələrinin hər biri nəzarət tədbirlərinin görülməsində öz daxili qayda-qanunlarını, metodikalarını və təlimat tipli digər fərqli sənədlərini nəzərə alırlar ki, nəticədə bu da nəzarət orqanları arasında əlaqələrin pozulmasına, nəzarət fəaliyyətlərinin əhəmiyyətinin, şəfaflığının itməsinə səbəb olur.

Sxem 6. Büdcə maliyyə nəzarətinin ümumi standartları

Mənbə: www.cyberleninka.ru, 2020

Büdcə MN sistemində nəzarətin həyata keçirilməsinə dair vahid qaydaların, normaların qəbul olunması nəzarətin əvvəlcədən planlaşdırılması, həyata keçirilməsi, nəticələrinin formal hal alması və səmərənin dəyərləndirilməsinə vahid tələblərin təyin olunmasına böyük fərsətlər verməklə, sadalanan nöqsanların yox edilməsinə də xüsusi fərsətlər yaradar.

Bunu da qeyd eləyək ki, büdcə maliyyə nəzarətinin normalarının hazırlanması vaxtı onların tətbiq sahəsini dəqiq müəyyən etmək, həmçinin məcburi və tövsiyyə xarakterli standartları müqayisə etmək lazımdır.

Büdcə MN idarələrinin fəaliyyətinin vahid normaları kifayət qədər anlaşıqlı və yararlanmaq üçün uyğun olmalı, o cümlədən konkret iyerarxik struktura malik olmalıdır.

Dövlətin MN sistemində vahid standartların, qaydaların tətbiq və tərtib edilməsi nəzarət idarələrinin uzlaşmasının artmasına stimül verməklə, maliyyə-büdcə nəzarəti sektorunda ümumi məlumat bazasının yaradılmasına böyük fürsətlər verir, bu isə öz yerində dövlət MN sisteminin struktur komponentlərinin fəaliyyətinə də kömək etmiş olar.

Hazırda büdcə MN-nin əsas problemlərindən biri nəzarət idarələri arasında əlaqələrin zəif təşkil olunması və fəaliyyətlərinin uyğunlaşdırılmamasıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən dövlətin MN sistemində məxsus nəzarət təşkilatları öz fəaliyyətini uyğun şəkildə planlamaqla, digər fərqli orqanlarla yaxından əməkdaşlığın qurulmasına cəhd etməlidir. O cümlədən, nəzarət idarələrinin fəaliyyətlərində şəffaflığın və obyektivliyin artırılması, bu idarələrin nəzarət obyektinə olan qurumları və dövlət idarələri ilə əməkdaşlığının yaradılması da vacibdir.

AR-nın MN sistemində tam ləğv edilməyən paralel və təkrarçılıq monitorinqlər də MN-nin effektivliyinə təsir göstərən və bu sistemdəki problemlərə aid oluna bilər. Qeyd etdiyimiz bu problem əsasən dövlət MN orqanlarının fəaliyyət sektorlarının, məsuliyyətinin sərhədlərinin dəqiq şəkildə təyin olunmaması və fəaliyyətlərinin yaxşı koordinasiya edilməməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də bu problemin həll olunmasından ötrü nəzarət idarələrinin fəaliyyətinin sərhədləri dəqiqləşdirilməli və orqanların öz nəzarət sektoru üzrə məsuliyyəti saxlanılmaqla onlar arasında daha möhkəm əməkdaşlıq əlaqəsi qurulmalıdır.

Belə ki, dövlətin büdcə MN sistemindəki qüsurların, problemlərin öyrənilməsi aşağıdakıları təyin etməkdən ötrü imkan yaradır:

- ölkə daxilindəki mövcud MN sisteminin səmərəliliyi, nəticəliliyi yaxşı səviyyədə deyil;

- demokratik cəmiyyətin istəklərinə uyğun olan və dövlətin maliyyə sisteminin optimal inkişaf etməsinə xidmət göstərən MN-nin yaradılması bu

sektorda ortaya çıxan əngəllərin, problemlərin tez bir müddətdə həll edilməsindən asılıdır;

- Bütçə MN-nin problemlərin arasında ilk yerdə MN üzrə konsepsiyanın yaxud qanunun tərtib olunmaması dayanır;

- Bütçə MN-nin effektivliyini zəiflədən problemlərdən biri isə tətbiq olunan cərimələrin dəyərinin aşağı olması, maliyyə-bütçə qanunvericiliyinin pozulmasına əsasən düşünülməmiş inzibati tədbirlərin güclü təsirə sahib olmaması, bəzi fərqli sahələr üzrə qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmamasına görə isə hansısa bir cəza tədbirinin diqqətdə tutulmamasıdır;

- vahid məlumat bazasının yaradılmaması, nəzarətin keçirilməsinə aid ümumi norma və qaydalarının işlənilməsi, hazırlanmaması, dövlət MN orqanlarının fəaliyyətlərinin yaxşı koordinasiya olunmaması, kadr təminatının və hazırlığın yetərincə olmaması və s. yeni dövrdə dövlətin MN sisteminin həlli əsas problemləri cərgəsindədir və onların həll edilməsi nəzarət sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin çoxaldılması nöqtəyi-nəzərindən faydalıdır.

3.2 Bütçənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarətinin yüksəldilməsi şəraitində fiskal koordinasiyanın gücləndirilməsi

AR-da sabit, uzunmüddətli iqtisadi tərəqqidə makroiqtisadi sabitliyin saxlanmasını ehtiyac var. Makroiqtisadi sabitliyin saxlanması isə sağlam və əlaqəli bir makroiqtisadi idarəetmə mexanizmi yaradılmadan qazanılması qeyri-mümkündür. Bu cür makroiqtisadi idarəetmənin yaradılması əvvəlcə fiskal siyasətin vahid makroiqtisadi hədəflərə yönləndirilməklə xüsusi təməllər üzərində yaradılmasını vacib sayır. Fiskal siyasət iqtisadi siyasətin əlverişliliyinə və ya bunun əksinə ikincinin birincinin əlverişliliyinə təsir göstərdiyindən hər 2 istiqamətdə sağlam siyasətin olması onların koordinasiyasının əməliyyat və institusional sxemlərinin yaradılması ilə gerçəkləşdirilə bilər.

Fiskal idarəetmə büdcə gəlirləri və neft gəlirlərin iqtisadiyyat sahəsində makroiqtisadi balansı dəyişmədən, iqtisadi fəaliyyətin əlverişliliyinə neqativ təsir göstərmədən ölkənin sosial və iqtisadi funksiyalarının tətbiq edilməsi üzrə maliyyə fəaliyyətidir. AR-da son dövrlərdə fiskal qeyri-vergili idarəetmə sahəsində bir çox uğurlar qazanılsa da müasir zamanda onun səviyyəsi, əsasən də bu sahələrdə həyata keçirilən siyasətlərin koordinasiyası daha da mürəkkəb olsa da makroiqtisadi vəziyyətin tələblərinə uyğun deyil və makroiqtisadi dəyişməzliyin perspektivinin etibarlı əsaslar ilə qorunmasını şübhə altına qoyur. Məlumdur ki, neft bumunun başlanmasından günümüzədək, AR-da uzunmüddətli tərəqqi prioritetlərinə fokuslaşan konkret, proqramlaşmış makroiqtisadi idarəçilik mexanizmi və bu strategiyanın ayrılmaz tərkibi olan vergisiz və fiskal vergili gəlirlər strategiyası yoxdur. Vergili və vergisiz gəlirlər siyasəti bir-birilə qismən əlaqələndirilir, orta və uzun müddətli makroiqtisadi hədəflər, bunu qazanmaqdan ötrü alt proqramlar, fəaliyyət proqramı istifadə olunmur. Büdcə prosesinin hamısı mühasibatlıq prinsipləri üzrə yaradılır, nazirliklər büdcə sifarişlərini xüsusi bir strategiya üzrə deyil, normativlər üzrə yaradır. Hazır proqramlar milli prioritetlərlə çox az əlaqələndirilir orta zamanlı büdcə gözləntilərində xərcin maksimum hədləri qeyd edilsə də, bu həddlərin ümummilli prioritetlər ilə nə cür əlaqələndirilməsi və nə cür hesablanması şəffaf əsaslarla olmur. Bundan başqa əsas projətləri tətbiq edən nazirliklər onların texniki iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış formada ümummilli iqtisadi tərəqqi hədəflərinə töhfə verən keyfiyyətdə və səviyyədə tərtib olunması üzrə vacib texniki vəsaitlərə sahib deyildirlər.

Bu səbəbdən də əvvəlcə neft gəlirlər üzrə və onların əlverişli koordinasiyasının yaradılması mövcud makroiqtisadi idarəetmənin təkrar qurulmasını tələb eləyir. Makroiqtisadi idarəetmənin təkrar yaradılması bir sıra səviyyələrdə ola bilər. I səviyyə strateji pillədir ki, bu səviyyə dövlətin-iqtisadi sosial tərəqqi strategiyasını təyin eləyən Vahid Milli Sənədin – 2007-2024-cü illərdən ötrü Hökumətin Orta Müddətli İqtisadi strategiyasının və Sosial-İqtisadi İnkişaf Proqram və Büdcə Siyasətinin tərtib edilməsini tələb eləyir.

Beynəlxalq təcrübəyə baxaraq dövlət başçımızın rəhbərliyi ilə AR Maliyyə Naziri, AR İqtisadi İnkişaf Naziri, AR MB-ın İdarə Heyətinin Sədri, AR Vergilər Naziri, AR DGK-nin Sədri, AR DNF-nin İcraçı Direktoru, qeyri-hökumət qurumları, əsas elmi mərkəzlər, məşhur ekspertlərdən təşkil olunan İqtisadi Siyasət Şurasının (İŞŞ) ərsəyə gətirilməsi məqsədmüvafiqdir.

İqtisadi məsləhət şurası dövlət başçımızın rəhbərliyi ilə və hökumətin məşvərət orqanı olaraq fəaliyyətdə bilər. Bu şura dövlətin və sektorların iqtisadi-sosial tərəqqisinin uzun və ortamüddətli tərəqqi strategiyaları və proqramlarının proyektlərinin, o cümlədən ortamüddətli büdcə strategiyasının tərtib olunmasını həyata keçirməli, il boyunca sosial-iqtisadi tərəqqinin gedişatını müzakirə eləyərək və dövlətə tövsiyə və təkliflər verməlidir.

İqtisadi siyasət şurası müxtəlif dövlət təşkilatlarının təcrübəçilərindən, o cümlədən azad elmi-analitiklərdən və mütəxəssislərdən təşkilatlarının təcrübələrindən təşkil olunan texniki komandaya sahib olmalıdır. Bu komanda makroiqtisadi proqnoz və konsepsiyaların, hesablamaların və proqramların, strateji-analitik analiz və hesabatların tərtib olunmasını həyata keçirmək məqsədinə sahib olmalıdır. Büdcənin vergisiz üzrə gəlirlərinin idarə olunmasına bu aspektdən yanaşmağımız boşuna deyildir. Neft gəlirlər büdcə tarazlığında zaman keçdikcə önəm ifadə etdiyindən xüsusi şəffaf araşdırmaya ehtiyacı vardır.

Son zamanlarda büdcə gəlirlərinin yaranmasında qeyri-vergili gəlirlərə aid olunan Neft fondundan büdcəyə ayırmalar geniş yayılmışdır. Büdcənin balanslaşdırılması zamanı NF-nun gəlirləri AR-nın strateji gəlirləri olaraq önəmli alət kimi çıxış edir. Dövlət NF hüquqi statusunlu büdcədən kənar dövlət fondudur. Fond qazın və neftin kəşf edilməsi, istifadə olunması və hasilatı pay bölgüsünə aid xüsusi sazişlərin bağlanmasıyla bağlı AR-nın qazandığı gəlirlərin yığılması və əlverişli idarə olunması mexanizmidir.

Fond həm də özünün nəzarətedici idarəsi hesab edilən MŞ-na və Milli Məclis tərəfindən yaradılan HP-a hesabat təqdim edir. Prezident Fondun fəaliyyət qaydasını müəyyənləşdirir, İcraçı Direktorunu seçir və azad eləyir, MŞ-nın

nümayəndələrini seçir. MŞ, NF-nin aktivlərin istifadəsi haqda hesabat tərtib olunması qaydalarını təyin edir, NF-nin auditor hesabatına, illik hesabatına və büdcəsinə xüsusi rəy verir. ARDNF icraçı direktoru operativ idarəçiliyi təşkil edir, illik investisiya strategiyasını hazırlayır, İİN ilə birlikdə NF-nun xərclər proqramını yaradır, dövlət başçısına hesabatları verir. NF-na İcraçı Direktor başçılıq edir. NF-nun fəaliyyətinə ümumi nəzarət uyğun dövlət idarələrinin və ictimai qurumların üzvlərinin, o cümlədən başqa şəxslərdən təşkil edilən MŞ tərəfindən təşkil edilir. MŞ-nin əsas vəzifəsi NF-nun İcraçı Direktoru tərəfindən tərtib edilən illik büdcə proqramına və büdcənin icra olunması haqqında hesabatlarla, o cümlədən illik hesabatlarla və maliyyə fəaliyyətinin auditinin nəticəsinə rəy verməkdir.

NF-nun büdcəsinin icra olunması MŞ tərəfindən önə sürülən rəy əsasında dövlət başçımızın uyğun fərmanları ilə təsdiq edilmiş NF-nun büdcəsinə, vəsaitin istifadə olunmasının mühüm istiqamətləri və illik xərclər smetasına müvafiq şəkildə həyata keçirilir. AR-nın “Büdcə sistemi haqqında” nizamnaməyə əsasən NF-nun xərcləri və gəlirləri AR icmal büdcəsinin əsas tərkib hissəsi kimi il ərzində dövlətin parlamenti tərəfindən büdcə proqramı ilə birgə müzakirə olunaraq təsdiqlənir. O cümlədən, “Büdcə sistemi haqqında” nizamnaməyə əsasən NF AR-nın HP tərəfindən audit oluna bilər. Bununla birgə, NF-nun fəaliyyəti üçün təşkil edilən xüsusi nəzarət üstün səviyyəli parlament və hökumət üzvlərindən ibarət MŞ tərəfindən baş tutur. NF-nun vəsaitinin idarə olunması dövlət başçımızın sərəncamı ilə təsdiqlənmiş investisiya qaydaları üzrə aparılır. Fondun vəsaiti dünya səviyyəsində tanınmış maliyyə təşkilatlarının hesablarında qalır və investisiya səviyyəli üstün kredit reytinginə sahib korporativ borc kağızına yerləşdirilir, xarici menecerlərə tapşırılır. Yaranan yeni fondun vəsaitləri istiqrazlarda, həmçinin İEÖ-in dövlət istiqrazında, xarici ölkə agentlikləri tərəfindən yaradılan borc kağızında, maliyyə institut və banklar tərəfindən yaradılan depozitlərdə, borc kağızında, pul bazarı vasitəsində, struktur səhmlərində yerləşdirilmişdir.

Büdcə gəlirlərinin yaranması strukturuna baxdığımız zaman əsas mənbələr olaraq hüquqi şəxslərin mənfəət, ƏDV, fiziki şəxsin gəlir vergisi, AR ərazisinə

idxal edilən məhsullara görə aksizlər, ƏDV və Neft Fondundan gələn gəlir təşkil eləyir. Neft gəlirləri çoxalsa da, bu gəlirlərdən daha əlverişli olaraq istifadə edilməsi və dövlətin iqtisadiyyatının yalnız neft gəlirlərin asılılığını zəiflətmək vacibdir. Bu səbəbdən də son zamanlarda neft gəlirlərinin çoxalması, bu gəlirlərinin bir qisminin dövlətin tərəqqisinə yönəldilməsi AR qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə müsbət təsir etmişdir. 2003-cü ildən AR dövlət başçısı İlham Əliyev qeyri-neft sahəsinə dövlətin iqtisadi tərəqqisinin əsas sektoru kimi təyin etmişdir. Hökumətin vəzifəsi qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə dəstəyi çoxaltmaqdır. Məqsəd neft amilindən müvəffəqiyyətli şəkildə faydalanıb yaxşı gəlir azandıran neft-qaz sahəsinin hesabına başqa sahələrin də tərəqqi etdirilməsi siyasətini yürütməkdir. Bu siyasətə əsas dövlət özəl sektora siyasi və maddi dəstək göstərir, güzəştli şərtlərə əsaslanan xüsusi kreditlər verir. O firmalara kreditlər lap çox ayrılır ki, onlar rəqabət bacarıqlı məhsul buraxa bilsinlər. Digər ifadəylə söyləsək, daxili tələbatı daha keyfiyyətli məhsullarla ödəsinlər və AR-nın ixrac imkanlarını artırınsınlar. Bu məqsədlə isə maliyyə vəsaiti ehtiyac olur. Bununla belə, neftdən qazılan gəlirlər ilə dövlətin iqtisadiyyatını tərəqqi elətdirmək və neftdən asılılığı zəiflətmək olar. Neftdən gələn gəlirləri idarə etmək, əlverişli şəkildə istifadə etmək nöqtəyi-nəzərindən Neft Fondu vacib rol oynayır.

Dövlət büdcəsinin xərclərinin dəyişkənliyi qeyri-neft sahəsi sektorunda tərəqqisində sabitliyinə neqativ təsir edir. Dövlət büdcəsi xərclərinin stabil olması bir yandan xərclər paketinin doğru şəkildə yaranmasını və onun neft gəlirlərindən asılılığının müəyyən qədər azaldılmasını tələb eləyir. Neft gəlirlərinin mğhkəm şəkildə axını ilə dövlət xərclərinin anidən çoxalması əksər neftlə zəngin dövlətlərin qarşılaşdığı “ratcet effect” (ümumi tələbin çoxalmasına görə qiymətlərin artması) adlanan problemin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Bu əsasən iqtisadiyyatda təklifin yaxşı olmaması və yaxud təklifin çoxalması üzərində olan əngəllərin yaranması kimi vəziyyətlərdə özünü göstərir. Dövlət xərclərinin anidən artımı ümumi tələbin çoxalmasına səbəb olur ki, bu artan istək də adekvat təklif ilə qarşılaşmadıqda qiymətlərin ciddi şəkildə artımı ilə müşahidə edilir. Bununla belə, dövlət

xərclərində anidən artışı olması makroiqtisadi sabitlikdən ötrü ciddi təhlükələr meydana gətirə bilər. Neft dollarlarının böyük axını ilə əlaqədar makroiqtisadi sabitlik başqa sahələrdə də neqativ təsirlərə uğrayır. Ölkəyə giriş edən böyük həcmli neft dollarları ölkədaxili valyutaya olan ehtiyacı bir xeyli çoxaldacaqdır ki, bu da onun xarici dəyərinin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır. Milli valyutanın dəyərinin çoxalmasına, idxal məhsullarının ucuzlaşmasına şərait yaradır və qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyəti azalır. Milli valyutanın güclənməsinin dayandırılması üçün daima çoxalan xarici valyuta təkliflərinin bazardan təcrid olunması isə bazarda ölkədaxili valyuta təklifini çoxaldır ki, bu da iqtisadiyyat sahəsində inflyasiyanın yaranmasına gətirib çıxarır. Belə olduqda isə xüsusi sterilizasiya tədbirlərinin görülməsinə tələb yaranır. Sterilizasiya tədbirlərinin görülməsi isə tərəqqi etmiş pul bazarının olmasını və pul siyasətinə olan ictimai güvənin daha da gücləndirilməsini istəyir. Sterilizasiya tədbirlərinin görülməsi prosesində isə pul siyasəti üçün başqa problemlər üzə çıxır və monetar hakimiyyət seçim etmək məcburiyyətində qalır. Sterilizasiya tədbirinin təşkil edilməsi zamanı aşağıdakı hallar müşahidə edilə bilər ki, bu da makroiqtisadi sabitlikdən ötrü bir xeyli təhlükə meydana gətirir:

Monetar siyasət nə qədər ciddi şəkildə həyata keçirilsə də belə sterilizasiya milli valyutanın nominal güclənməsinə gətirib çıxara bilər;

- Sterilizasiya tədbiri pul bazarında faiz dərəcəsinin çoxaldılmasına səbəb olur və bu da kredit kanallarının azalmasıyla pul təklifinin istənməyən səviyyədə ixtisarı ilə sonlanır. Sonda qeyri-neft sektorunun kredit alma imkanlarını zəiflədə bilər;

- Sterilizasiya hesabına faiz dərəcələrinin artması ölkəyə xarici kapital axını artıra bilər ki, nəticədə valyuta gəlirlərinin istənməyən formada təklifini təkrarən artıra bilər. Bununla belə, neft bumu ilə pul-valyuta bazarında sabitliyin bərpa olunması vaxtı monetar hakimiyyətin önündə dayanan əsas vəzifədən biri məqbul inflyasiya səviyyəsiylə gerçək məzənnənin güclənməsinin maksimum səviyyəsi arasında doğru nisbəti təyin etməkdir. Vurğulayaq ki, sterilizasiya artan pul

təklifini absorbsiya olunmasına səbəb ola bilməzsə daxili qiymətin çoxalması real məzənnənin çoxalmasına imkan yarada bilər ki, bu zaman valyutanın sabit qorunub saxlanması üzrə reallaşdırılan əməliyyatlar təsirini itirmiş olar.

Neft bumunun qeyri-neft sahəsinə və makroiqtisadi sabitliyə neqativ təsir göstərməsi iqtisadiyyat sahəsində xərclərin çoxalması ilə yaranır. Klassik holland xəstəliyinin xüsusiyyətlərindən biri də xərcləmələrin çoxalmasıyla qeyri-neft sektorunun qeyri-ticari və ticari-əmtəələr sahələri arasında qeyri-bərabərlik meylinin yaranmasıdır. Neft sahəsindən qazanılan sonsuz gəlir daha artıq qeyri-ticari əmtəələr sahəsində sərf edilir ki, nəticədə bu da sözügedən sahədə mövcud tələbin artmasına səbəb olur. Qeyri-ticari əmtəələr sahəsində tələbin artmasıysa bu sahədə qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur və xidmət və əmtəələr üzrə qiymət artımı qiymət səviyyəsinin, yəni, inflyasiyanın artmasına zəmin yaradır. Inflyasiyanın çoxaldılması isə gerçək valyuta məzənnəsinin daha da güclənməsinə və ənənəvi ticari-əmtəələr sahəsinin rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur.

Edilən təhlillərdən bəlli olur ki, ölkənin iqtisadiyyat sahəsində nəzərdə tutulan neft bumu ilə bağlı holland sindromu təhlükəsinin yox edilməsi yönündə ümumi, ardıcıl və əlaqəli vahid iqtisadi siyasət strategiyasının reallaşdırılması mümkün olmuşdur. Müasir dövrdə bu strategiya iqtisadiyyat sahəsində son zamanların təcrübəsində müvəffəq olunmuş normal iqtisadi artım dinamikasının sonrakı 2 dekada boyunca sabit qorunub saxlanması və ehtiyatların nəzərdə tutulan hədəfə çatması üzərində fokuslaşdırılmasını təmin etməlidir. Bu strategiyanın əsas komponentlərindən biri köklənmiş uzunmüddətli dəyişməz iqtisadi artım dinamikasının saxlanılmasından ötrü tələb edilən investisiyaların tutumunun doğru şəkildə təyin edilməsidir.

Neft gəlirlərindən irəli gələn fiskal ekspansiya sabit xərclər prinsipini ödəməli, “pul bolluğu” eyforiyası əmələ gətirməməli, ehtiyatlı indiki istehlak strategiyasına müvafiq olmalıdır. Fiskal ekspansiyanın yaranma prosesi elə olmalıdır ki, 2007-2011-ci illərdə qazanılan neft gəlirləri bolluğu, 2012-2024-cü illərdə tədricən aşağı düşərək, fiskal defisit effektlərini bağlaya bilsin. Yəni, fiskal xərclər mülayim bir

trayektoriya ilə çoxalmalıdır ki, neft hasilatının zəifləməsi zamanı büdcə xərclərinin maliyyələşmə yerləri sabitliyini qorusun və makroiqtisadi şoklar olmasın.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Hazırda MN-nin strukturunda mühüm tərkib hissələrindən biri də büdcə nəzarəti hesab edilir. Büdcə nəzarəti, dövlət idarəetməsinin vacib funksiyalarından biri və istənilən dövlətin iqtisadi sisteminin əlverişli fəaliyyətini əsas şərtidir. Günümüzdə büdcə nəzarətinin təşkil edilməsi və tətbiq edilməsində qanunverici hakimiyyət orqanları xüsusi rol oynayırlar. Xarici dövlətlərin qanunvericilik orqanları büdcə nəzarətini konstitusiyaya ilə mövcudluğu təsbit edilən maliyyə nəzarəti idarələri ilə vasitəsilə təşkil edirlər. AR-da bu cür bir konstitusiya orqanı AR-nın HP hesab edilir və büdcə sektorunda nəzarəti təşkil etmək üçün ərsəyə gətirilmişdir. Vurğulamaq lazımdır ki, son zamanlarda büdcə sektorunda nəzarəti təşkil edən orqanların həyata keçirdiyi yoxlamalarda xərclər smetasında olmayan və funksional fəaliyyətə aid olmayan istiqamətlərə vəsaitin istiqamətləndirilməsi, məhsulların satın alınmasında uyğun qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməməsi, məhsulların, işlərin, xidmətlərin dəyərinin əsassız şəkildə müəyyən həddə qədər çoxalması, əməyin qarşılınması sektorunda tarif və ixtisas dərəcələrinin, o cümlədən əlavələrin doğru şəkildə hesablanmaması, dövlət qulluğu sektorunda normativ-hüquqi protokolların tələblərinə əməl edilməməsi ilə əlaqədar çatışmazlıqlar çoxdur.

2. Təkmil dövlət fiskal siyasətinin yaradılması nöqtəyi-nəzərindən fiskal dözümlülüyünün nəzəri olaraq izah olunması da lazımlıdır. Fiskal dayanıqlılıq nəzəri olaraq, ən sadə şəkildə uzunmüddətli dövrdə nəzərdə tutulan büdcə gəliri və büdcə xərcinin eyni (uyğun) olması kimi izah edilir. Bu şərtə əsasən, müəyyən vaxt ərzində yarana biləcək büdcə defisiti, uzunmüddətli dövr ərzində büdcə profisiti ilə balanslaşdırıldığı zaman ərzində dövlət büdcəsinin dayanıqlılığının bərpa edildiyini vurğulamaq olar. O cümlədən, büdcə kəsiri və dövlət borcu iqtisadiyyatın stimullaşdırılması məqsədi ilə yaranması məqsədəuyğun hesab olunur. Həmçinin monetar və fiskal siyasətin koordinasiyası makroiqtisadi sabitliyə zəmin yaradır. Koordinasiyanın mövcud olmadığı şəraitdə isə iqtisadiyyat yüksək kəsir və

infliyasiya təzyiqləri ilə üzləşir. Fiskal dayanıqlılıq və onun müəyyən olunması ilə bağlı araşdırmaların bəzində dayanıqlılığın təmin olunmasında büdcə gəlirləri lap çox diqqət mərkəzində olsa da, bəzilərdə büdcə xərcləri əsas götürülür. Son zamanlar fiskal dayanıqlılıq anlayışı nə qədər geniş öyrənilsə də, onun göstəriciləri və təyin edilmə üsulları və mexanizmləri ilə bağlı vahid yanaşma yoxdur.

3. Bir sıra neft ixrac eləyən dövlətlərdə neft gəlirinin çoxalması ilə adekvat olaraq dövlət büdcəsinin xərcləri də artırılır. Bu da iqtisadiyyatda infliyasiyaya gətirib çıxarır. Bu prosesin qarşısının alınmasından ötrü orta müddətdə stabillik üçün müəyyən qaydalar tətbiq olunur (The World Bank: Rules for Medium Term Stability). İlkin olaraq dövlətin monitar siyasəti özəl sektorda istehlakə və investisiyaya uyğun olaraq aparılmalıdır. Bununla bağlı olaraq neft gəlirinin dövlət büdcəsinə köçürülməsinin optimal həddi müəyyən olunmalı və bu gəlir dövlət büdcəsi vasitəsilə daha çox iqtisadiyyatın diversifikasiyasına yönəldilməlidir. Neft gəlirlərlərinin uzun müddətə istifadəsi edilməsi (The World Bank: Permanent Income and Sustainable Long-Term Use of Petroleum Revenues) daha çox gəlirlərin ehtiyata yönəldilməsi kimi səciyyəli və gələcək nəsillərin rifah halı nəzərə alınır. O cümlədən, neft gəlirləri xarici investisiyalara yönəldilir və hər ilin dövlət büdcəsinə transfertlər əsasən xarici investisiyalardan və ya layihələrdə iştirak payından qazanılan gəlirlər hesabına reallaşdırılır

4. Son zamanlarda neft qiymətlərinin dünya bazarında dəyişməsi təbii olaraq dövlət büdcəsində gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bu da bəzi xərclərin təmin olunmamasına gətirib çıxarmışdır. Bununla bağlı olaraq dayanıqlı fiskal siyasətin işlənilməsi neft gəlirlərindən ölkə iqtisadiyyatının asılılığının azaldılması əsas iqtisadi prioritetlərdən hesab olunur. Ölkədə “insan kapitalı”na daha çox investisiya yatırılmalı və ölkədə iqtisadiyyat diversifikasiya olunmaqla daxili istehsalın artımı nəticəsində İEÖ-də olduğu kimi büdcə gəlirləri əsasən vergilərdən və digər daxilolmalar hesabına təmin edilməlidir. Təbii olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafı, intensiv iqtisadi artım nəticədə büdcə gəlirlərini də artıracaktır.

5. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən $Y = 4.30298344386 * X5 + 0.255394318911 * X4 - 4.72687577405 * X3 - 0.353145280923 * X1 + 2544.94286006$ reqressiya tənliyi AR-da neftdən qazanılan gəlirin dəyişməsinin 96,6%-nin ona təsir edən faktorlar hesabına baş verməsi ilə izah edilir. Göstərilən modelə əsasən aşkarlanmışdır ki, neftdən qazanılan gəlirin yüksəlməsi Neft sənayesinə qoyulan kimulyativ BXİ və ümumi xarici investisiyaların həcmindən daha çox asılıdır. O səbəbdən də iqtisadi siyasət bu sektora qoyulan investisiyaların məbləğinin artırılmasına istiqamətləndirilməlidir. Nəticədə neftdən qazanılan gəlirin çoxalmasına görə iqtisadiyyatın başqa sahələri də inkişaf edərək ölkənin ərzaq və enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və dinamik inkişafının daha da güclənməsinə səbəb olar.

Təkliflər:

1. AR-da büdcə nəzarətinin öyrənilməsindən məlum olur ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrün tələblərinə müvafiq formada inkişaf etdirilməsi və təşkil olunması zəruri məsələdir. Bunun üçün ilk sırada maliyyə nəzarətinin müasir nümunələrin fəaliyyət və təşkillərinin təmin olunması, onun təsirinin artırılması, nəzarət sisteminin koordinasiya təmin edilməlidir.

2. Eyni dövrdə ölkədə büdcənin neft gəlirlərinin bazar iqtisadiyyatı vəziyyətinə uyğunlaşdırılması, xərclərin səmərəliliyinin və maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin yaranmasına tətbiq olunması, maliyyə nəzarətinin korrupsiya vasitəsinə çevirən əngəllərdən yaxa qurtarmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsinə yönəldilməsinə də xüsusilə diqqət edilməlidir.

3. Büdcənin neft gəlirlərinə dair nəzarət fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və formalaşdırılmasından ötrü əsas olacaq dövlət maliyyə nəzarətinin konsepsiyasını hazırlamaq;

4. Standartların qəbul olunması metodu ilə büdcə MN-nin standartlaşdırılması prosesini bitirmək;

5. Nəzarət idarələrinin fəaliyyət sahələrindən və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, onların vahid informasiya bazasını qurmaq;
6. Büdcənin neft gəlirləri konsepsiyası üzrə qısamüddətli və ortamüddətli dövrdən ötrü dövlət MN-nin ümumi inkişaf strategiyasını qəbullanmaq;
7. Nəzarət həyata keçirən mütəxəssislərin yetişdirilməsi, peşəkarlıqlarının çoxaldılması metodu ilə dövlət N-nin kadr təminatını maksimum dərəcəyə çatdırmaq;
8. Büdcənin neft gəlirlərinə maliyyə nəzarəti orqanları aralarında birgə əlaqələri tərəqqi etdirmək və onların fəaliyyətlərinin uzlaşdırılmasına nail olmaq;
9. Beynəlxalq əməkdaşlığı möhkəmləndirmək, bu sahədə təcrübə və fikir mübadiləsi aparmaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Bütçə qaydasına görə icmal bütçə xərclərinin yuxarı həddinin hesablanması "Qaydası" 2018-ci il 18 dekabr tarixli prezident fərmanı.
2. Əhmədov İ.N, İbadovlu, Q.A (2018), Dövlət büdcəsinə nəzarət. Bakı, "Ekspert", -123 səh.
3. Əkbərova S. D. (2018), Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri . Bakı, "Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti", -167 səh.
4. Gülməmmədov V.İ; Məmmədov R.A "Bütçə vəsaitləri ölkənin inkişafına və xalqın rifahına xidmət etməlidir" Azərbaycan 2019 .- 22 aprel.- s.5-8
5. Hacıyev .R.İ (2015), Təftiş və nəzarət, Bakı, "Elm və təhsil",-211 səh.
6. Musayev S. İ. (2017), Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təsirinin artırılması istiqamətləri. Bakı "Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti", - 180 səh.
7. Rzayev Q.M, Səbzəliyev S. M. Abbasov Q. Ə. (2016), "Nəzarət və təftiş" Bakı "Adiloğlu",- 261 səh.
8. Zeynalov V. N; Bağırov D.A., Hacıyev S. H. (2015), Maliyyənin əsasları . Bakı, "Apostrof", -272 səh
9. Məhərrəmov R.B., Bədəlov Ş.Ş.,Qurbanov F.Ə (2014), Bütçə sistemi. Bakı, "Nurlan "- 285 səh.

Rus dilində

1. Афанасьев Б.К. (2010), Методологические проблемы государственного финансового контроля. Москва: Рид Групп, - 412 стр.
2. Белобжецкий И.А. (2009). Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм. – Москва: Финансы и статистика, –251 стр.
3. Данилевский Ю., Мезенцева Т. М (2012), Государственный финансовый контроль. Санкт-Петербург: Экономикс, 384 стр.
4. Жданов А.А. (2013), Государственный финансовый контроль и аудит. Москва: ИНФРА-М, - 382 стр.

5. Иткин Ю.М (2011), Финансовый контроль Москва: Кнорус,- 472 стр.
6. Макарова Л. Б., Якунин Л. А. (2012), Государственный финансовый контроль. Москва: Рид Групп, - 511 стр.
7. Мевнук М.Б., Пфнтелев А.С., Звездин А.С (2014), Ревизия и контроль. Москва: Наука, -356 стр.

İngilis dilində

1. Biluha, M.T. (2016). Financial control: theory, revision, audit: Washington., - 428 pp.
2. Bjerkholt O., and Strom S. (2015), Oil and gas economy. Scandinavian University Press, Oslo,-568 pp.
3. David H., Kristian U. (2013), The Transformation of the Gulf: Politics, Economics and the Global Order. Routledge, pp .258.
4. Helge R., “The Norwegian Oil Experience: A toolbox for managing resources? Centre for technology, innovation and culture”, BES Papers, No. 75, 2017, pp. 52- 81.
5. Lapsley, I. and Wright, E. The Diffusion of Management Accounting Innovations in the Public Sector: A Research Agenda. Management Accounting Research. 2004, 15 (3): 355-374.
6. Levine, H., Justice, J. B. and Scorsone, E. A. Handbook of Local Government Fiscal Health. Jones & Barlett Learning. First edition. 2018
7. Medas, P., D. Zakharova, (2018). “A Primer on Fiscal Analysis in Oil-Producing Countries.” IMF Working Paper 09/56. Segura, A, (2016). "Management of Oil Wealth Under the Permanent Income Hypothesis: The Case of São Tomé and Príncipe." IMF Working Paper, pp.412.
8. Peters, B. G., Pierre, J. and Randma-Liiv, T. Global Financial Crisis, Public Administration and Governance: Do New Problems Require New Solutions? Public Organization Review. March 2011, 11 (1): 13-27.

9. Tong W.P., Farid A. (2014), Resource nationalism in the foreign policy behavior of oil exporting countries. Northwestern University, 1 pp.185.

10. Vanden B., Tonvan der P., Frederick W., (2013), The Elephant in the ground: Managing oil and sovereign wealth. Oxcarre Research Paper 129.

İnternet resursları

1. <http://activeinvestor.pro/dohodnost-aktsiobligatsij-po-stranam-mira/>
2. <http://documents.worldbank.org/curated/en/570860/pdf/wps3765.pdf>
3. <http://www.cbar.az/>
4. <http://www.maliyye.gov.az/>
5. <http://www.sai.gov.az/>
6. [http://www.socar.az/socar/en/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports 2020.](http://www.socar.az/socar/en/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports-2020)
7. <http://www.socaristiqraz.az/>
8. <http://www.stat.gov.az/>
9. <https://finco.az/baki-fond-birjasinin-dovriyy%C9%99si-4-artib/>
10. https://ru.theglobaleconomy.com/rankings _capitalization/
11. <https://www.imf.org/en/Countries/>
12. [https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive/ 2020.](https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive/2020)
13. [https://www.e-qanun.az/framework/40972/ 2019.](https://www.e-qanun.az/framework/40972/)

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Makroiqtisadi göstəricilərin inkişaf dinamikası (mly. manat).....	27
Cədvəl 2. Neft gəlirlərinə təsir edən əsas amillərin dinamikası.....	28
Cədvəl 3. Analiz.....	29
Cədvəl 4. Neft fondunun gəlir və xərcləri.....	33
Cədvəl 5. Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar (2003-2019) və büdcənin vergili gəlirlərinin artımının iqtisadi nəticələri (milyon manatla).....	37
Cədvəl 6. Dövlət Neft Fondunun Büdcəsindən 2001-2020-ci illər ərzində ayrılmış vəsaitlərin istifadəsi.....	38
Cədvəl 7. Dövlət Neft Fondunun gəlirləri və aktivləri.....	51
Cədvəl 8. AR Dövlət Neft Fondunun 2020-ci il üzrə xərcləri, mln. manat.....	54
Cədvəl 9. NF-na idarəetməyə verilmiş vəsaitlərin istifadə vəziyyəti.....	55
Cədvəl 10. Büdcə maliyyə nəzarətinin təşkil problemləri və onların həlli yolları.....	58

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Reqrəsiya tənliyi ilə Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan nəticələr.....	31
Qrafik 2. Reqrəsiya tənliyi ilə müəyyən edilmiş neftdən qazanılan gəlirin illərə görə qiymətləri və standart səhvləri.....	32
Qrafik 3. 2003-2018-ci illərdə Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə köçürmələr, mln. Manat.....	42
Qrafik 4. 2003-2018-ci illərdə Dövlət Büdcəsinin Dövlət Neft Fondunun transfertlərin asılılıq səviyyəsi, mln manat.....	43
Qrafik 5. 2019-cü ildə 4 ölkədə neft-qaz gəlirlərinin dövlət büdcəsində payı, milyard ABŞ.....	45
Qrafik 6. Rüblik büdcənin dəyişkənliyi.....	52
Qrafik 7. Müqayisəli büdcə xərclərinin artım tempi (milli valyutalar; BVF-in məlumatları).....	53

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Büdcə nəzarəti.....	13
Sxem 2. Büdcə nəzarətini gerçəkləşdirən strukturlar.....	14
Sxem 3. Büdcə nəzarətinin növləri və orqanları.....	15
Sxem 4. Büdcə nəzarətinin metodları və yekun sənədləri.....	16
Sxem 5. Neftin büdcə gəlirlərinin yaranmasında təsiri mexanizması.....	20
Sxem 6. Büdcə maliyyə nəzarətinin ümumi standartları.....	59